

EEN HUIS VOOR DE PROVINCIE

De architectuur van het Brabants provinciehuis als
symbool voor het provinciaal bestuur (1952-1971).

Sjoerd van Hooijdonk

S4385101

Begeleider: Dr. H.G.J. Kaal
Collegejaar 2017-2018.

Master Geschiedenis
Faculteit der Letteren
Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Aanzet.....	2
De linguistic, cultural en spatial turn.....	3
De boodschap achter architectuur.....	4
Het parlamentsgebouw als onderzoeksobject.....	5
Noord-Brabant	8
Opbouw van de Scriptie	10
1. Een moeizaam proces.....	11
2: Nieuwbouw aan de Waterstraat.....	15
Vorbereiding ontwerpproces	15
Vormgeving en functie.	19
3: Locatie Zuidwal.....	23
Vorbereiding ontwerpproces.	23
Verhoudingen tussen provincie en gemeente.	25
Verhoudingen tussen Provincie en Burgers.	26
Analyse van de plannen.....	27
Locatie	27
Vormgeving en functie	28
4. Project Zuid.....	30
Vorbereidingen bouwproces.....	30
Verhoudingen Provincie en Gemeente.	33
Analyse van de plannen.....	34
Locatie	34
Vormgeving en functie	36
Inrichting.....	39
Kunst.....	41
Conclusie	43
Literatuur- en bronnenlijst	44
Geraadpleegde Literatuur	45
Primaire Bronnen	46
Secundaire Bronnen	48
Beeldmateriaal	49

Inleiding

“Bouwwerken zijn de duidelijke monumenten van elke beschaving, daaraan kunnen wij haar direkt herkennen”¹

De Rotterdamse architect Hugh Maaskant sprak deze woorden tijdens een vergadering van de provinciale staten van Noord-Brabant op 23 april 1968. Terwijl hij de bestuurders van de provincie toesprak in het monumentale negentiende-eeuwse provinciehuis aan de Waterstraat, verrees op slechts 2 kilometer afstand een nieuw huis der provincie. Op 60-jarige leeftijd had Maaskant 16 jaar gewerkt aan wat hij als zijn magnum opus beschouwde. In deze periode had hij talloze ontwerpen voor de provincie gemaakt voor drie verschillende locaties in en rondom Den Bosch, die om tal van redenen werden afgewezen. Tijdens deze vergadering voorspelde hij de ontvangst van het gebouw en de moeite die de inwoners van de provincie ermee zouden hebben, zonder dat hij zich druk maakte om kritiek. De visie van Maaskant werd samengevat in één vraag: Hoe ontwerp ik een gebouw voor het twintigste-eeuwse Nederland dat niet alleen functioneel is, maar ook de rol van herkenbaar symbool van de provinciale staten en Brabant kan vervullen?

Architectuur is bij uitstek een kunstvorm die sterk is vervlochten met de politiek. Op zijn meest basale niveau ‘huisvest’ architectuur de belangrijkste instellingen van een samenleving. Het biedt een ruimte (*space*) waarin de activiteiten van sociale en politieke instellingen kunnen worden uitgevoerd.² De politieke eis is dat de architect gebouwen maakt die passen bij de macht en het belang van deze instellingen. Dat de gebouwen door hun vormgeving de instellingen machtig en duurzaam doet lijken, en dat deze, in hun symboliek en expressieve vorm een boodschap overbrengt naar de personen die zich in en rondom deze gebouwen begeven.³

In de zeventigerjaren ontstond er een hernieuwde interesse in politieke architectuur, zoals nationale parlamentsgebouwen of belangwekkende monumenten. Onder invloed van een bredere ontwikkeling die in de sociale wetenschappen zijn oorsprong vond, stapte men af van de dominante kunsthistorische visie die heerste binnen het onderzoeksveld van regeringsgebouwen. Deze nieuwe onderzoeken analyseerde de architectonische verschijningsvorm van deze gebouwen vanuit een politicologisch, stedenbouwkundig of politiek historische invalshoek.

In deze scriptie staat de totstandkoming van een nieuw provinciehuis voor Noord-Brabant centraal. Aan de hand van de notulen van zowel de provinciale staten als de bouwcommissie wordt de relatie tussen architectuur enerzijds en de aangegeven ambities en idealen van zowel de architect als provinciale staten anderzijds duidelijk.

¹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 831, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1968 maart-april.

² D. Milne, ‘Architecture, politics and the public realm’, *Canadian Journal of Political and Social Theory* 5:1/2 (1981), 132.

³ Ibidem.

Aanzet

In de naoorlogse periode zijn tal van publicaties verschenen over de behuizing van regeringen en parlementen. Over vrijwel alle westerse landen zijn een of meerdere publicaties te vinden die inzicht bieden in de architectuur van het parlamentsgebouw of de omliggende departementen.⁴ Veelal betreft het hier beknopte brochures voor bezoekers die ofwel oog hebben voor de architectuur, dan wel de politieke functie van deze gebouwen. Een verband tussen vorm en functie wordt niet of nauwelijks gelegd. In dit historiografische overzicht wordt inzicht gegeven hoe verschillende wendingen invloed hebben gehad in het denken over de begrippen 'plaats' en 'ruimte' (*space*). In een periode die loopt van de begin jaren zestig tot eind zeventigerjaren, hebben de ideeën afkomstig uit de *linguistic, cultural en spatial turn* zich kunnen ontwikkelen en consolideren binnen de academische wereld. Wegbereiders als Amerikaans socioloog Harold Lasswell vormde de aanzetsteen tot een nieuwe reeks onderzoeken waarbij een relatie werd gelegd tussen architectuur en politiek-culturele machtsverhoudingen. De jaren negentig werden gekenmerkt door onderzoeken waarbij architectuur wordt gekarakteriseerd als functioneel beeld dat voortkomt dan wel bijdraagt aan opvattingen over maatschappelijke waarden.

De linguistic, cultural en spatial turn

De opkomst van de ruimte als wetenschappelijk onderzoeksobject kan worden gezien als de jongste van het drietal paradigmaverschuivingen die als fundament dienen voor het onderzoek naar politieke architectuur. De eerste van deze verschuivingen is terug te herleiden naar de Oostenrijkse filosoof Ludwig Wittgenstein. In de jaren twintig van de vorige eeuw kwam hij tot het inzicht dat woorden pas betekenis krijgen door de verschillende manieren van gebruik.⁵ Het idee dat taal als het ware de werkelijkheid construeert werd verder gepopulariseerd in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. De uitgave van *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method* in 1967 onder redactie van Amerikaans Filosoof Richard Rorty had met name grote invloed in deze popularisatie, en mede hierdoor kwam deze verschuiving bekend te staan als de *Linguistic Turn*.⁶

De kritiek op de *Linguistic Turn* was een belangrijke inspiratiebron voor de tweede wending: *The Cultural Turn*. De basis voor deze nieuwe wending werd in de vroege jaren zeventig gelegd door wetenschappers als de Amerikaanse historicus Hayden White en zijn landgenoot antropoloog Clifford Geertz.⁷ Beiden betogen dat als een onderzoeker inzicht wil verkrijgen in de betekenis van taal, dan zal hij eerst onderzoek moeten doen naar de cultuur waarin het stuk is geschreven. De *Cultural Turn* stelt dat de geschreven en ongeschreven regels binnen een samenleving vormgeven aan de betekenis achter taal.

Ten slotte de derde wending; *The Spatial Turn*. De Franse filosofen Henri Lefebvre en Michel Foucault poogden door middel van fysieke, psychische en sociale denkfactoren het passieve beeld van ruimte te doorbreken.⁸ Ruimte was niet langer slechts de achtergrond waartegen de gebeurtenissen uit heden en verleden plaatsvonden. Net als taal gaf ruimte actors een bepaalde notie van de werkelijkheid.⁹ Amerikaans stedenbouwkundige Edward

⁴ O.a. Stichting Bezoekerscentrum Binnenhof, *Binnenhof: Heart of Dutch Democracy* (Den Haag, 2008); Afdeling Public Relations van de Kamer, *Federaal Parlement: Kamer van volksvertegenwoordigers en Senaat*, (Brussel, 2017); Hansard, *The Palace of Westminster: Official Guide*, (Londen 2012).

⁵ P. Horwich, 'Rorty's Wittgenstein', in: A. Ahmed, *Wittgenstein's philosophical investigations: a critical guide*, (Cambridge 2010), 145-161.

⁶ R. Rorty, *The Linguistic Turn: recent essays in philosophical method*, (Chicago, 1967).

⁷ H. White, *Metahistory. the historical imagination in nineteenth-century Europe* (Londen, 1973) en C.J. Geertz, *The interpretation of cultures*, (New York, 1973).

⁸ M. Foucault, 'Of other spaces', *Diacritics* 16:1, (1986), 22-27; Lefebvre, *The production of space*, (Oxford, 1991).

⁹ E. Soja, *Postmodern Geographies: The reassertion of space in critical society theory*, (Londen, 1989) 10-25.

Soja werkte de ideeën van Foucault en Lefebvre verder uit in zijn in 1989 verschenen boek *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*.¹⁰ Aan de hand van de casus Los Angeles beargumenteert Soja dat ruimte onderdeel zijn van een sociaal geheel dat het gedrag van de actoren kan beïnvloeden.¹¹ Een concreet voorbeeld hiervan is het opdelen van een monument in een 'plechtig' en een 'theatraal' gedeelte.¹² Een gebouw of ruimte kan ook zekere maatschappelijke waarden, tradities en collectieve belevenissen representeren zonder dat deze iets te maken hebben met de ruimte zelf. Hierbij kan men denken aan kathedralen die hoop en vreugde symboliseren.¹³

De *Spatial Turn* heeft de afgelopen dertig jaar geleid tot het inzicht dat ruimte meer is dan een passieve achtergrond waartegen verschillende processen plaatsvinden. Dit besef heeft geleid tot een nieuwe benaderingswijze, die vooral voedingsbodem vonden binnen de sociale geschiedenis, de stadsgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis.¹⁴ Sinds het begin van deze eeuw ziet men echter ook steeds meer interesse vanuit de politieke geschiedschrijving, wat heeft geleid tot een reeks nieuwe onderzoeken naar parlamentsgebouwen waarbij men gebruik maakt van methoden afkomstig uit deze wetenschappelijke stroming.

De boodschap achter architectuur

Een van de voortrekkers die de vormgeving van openbare gebouwen, hun functies en politieke cultuur als onderzoeksobjecten op de agenda plaatste was de Amerikaanse Socioloog Harold D. Lasswell.¹⁵ In het postuum verschenen werk *The Signature of Power* brak hij met de kunsthistorische methodologie die tot op dat moment dominant was in het onderzoek naar civiele, militaire en legislatieve gebouwen. De vormgeving van deze gebouwen is niet alleen interessant vanwege de vormgeving op zichzelf, maar ook vanwege de invloed die de vorm heeft op waarden die gebouwen uitdragen richting de omgeving.¹⁶ Gebouwen communiceren "*messages that are both intended and inadvertent. These messages portray a group's feelings about itself and the way to be estimated by the environment.*"¹⁷ Gebouwen worden door Lasswell gezien als representaties van maatschappelijke en politieke verhoudingen. *The Signature of Power* wijkt af van later verschenen werken binnen dit onderzoeksveld vanwege het gebrek aan focus. Lasswell richtte zich op architectuur in het algemeen terwijl latere auteurs er veelal voor kozen een specifiek gebouw, dan wel een type gebouw te analyseren.

In navolging van Lasswell verscheen in 1981 het artikel *Architecture, politics and the public realm* door Canadees politicoloog David Milne. Milne stelt dat er in iedere beschaving een belangrijke wisselwerking is tussen de politieke en artistieke dimensie: "*Clearly the great historical works of architectural art derive much of their power, character and definition – indeed their very status as architecture – from their standing as profound institutional metaphors, and not merely as aesthetically pleasing buildings.*"¹⁸ Milne stelt dat een bouwwerk meer is dan de huisvesting van een instituut, het propageert ook een zekere boodschap.¹⁹ Lasswell stelt dat deze boodschap is bedoeld om de status quo in een samenleving te behouden, ofwel bepaalde denkbeelden over de samenleving over te

¹⁰ E. Soja, *Postmodern Geographies*, 222-248.

¹¹ Ibidem.

¹² N. Goodman, 'How Buildings Mean', *Critical Inquiry* 11:4 (1985), 642-653 alhier 643-645.

¹³ Lefebvre, *The production of space*, 40,285,369.

¹⁴ D. Smit, *Het belang van het Binnenhof: twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering*. (Leiden, 2015), 15.

¹⁵ H. Lasswell, *The Signature of Power*, (New York, 1979).

¹⁶ Ibidem, 47-58.

¹⁷ Ibidem, 89-90.

¹⁸ D. Milne, 'Architecture, politics', 131-146.

¹⁹ Ibidem, 133-134.

brengen.²⁰ Als reactie op het groeiende aantal onderzoeken binnen dit onderzoeksgebied publiceerde Amerikaans filosoof Nelson Goodman in 1985 het artikel 'How Buildings Mean'. Goodman zet zich vooral af tegen de kunsthistorische methodologie die binnen het onderzoek naar architectuur nog prominent aanwezig was. Architecturale werken zijn volgens hem lastig te vergelijken met werken uit andere kunstvormen.²¹ Niet alleen maakt de omvang van een architecturaal werk het vrijwel onmogelijk om het geheel in een keer op te nemen. Ook heeft een werk uit de architectuur, in tegenstelling tot werken uit andere kunstvormen, vaak nog een praktische functie.²² Volgens Goodman vraagt de analyse van architectuur om een andere methodologie. Zijn methodologie is gecentreerd rondom een viertal categorieën: “*denotation*”, “*exemplification*”, “*expression*” and “*mediated reference*”.”²³ Goodman stelt duidelijk dat een gebouw maar zelden een duidelijke boodschap heeft, veelal heeft men te maken met een veelvoud aan boodschappen die afhankelijk van tijd en standplaats veranderen.²⁴ In de zoektocht naar de betekenis achter architectuur zal men dus altijd rekening moeten houden met ruimtelijke en historische context waarin het gebouw is opgericht. De onderzoeken van Lasswell, Milne en Goodman waren gericht op architectuur in brede zin. Het waren de Amerikaanse politicoloog Charles T. Goodsell en stedenbouwkundige Lawrence J. Vale die vervolgens de drie eerdergenoemde auteurs aanhaalden in hun studies over de architectuur van parlamentsgebouwen.²⁵

Het parlamentsgebouw als onderzoeksobject

Een van de eerste belangwekkende vergelijkende onderzoeken tussen parlamentsgebouwen werd uitgevoerd door Goodsell. In zijn 1988 verschenen artikel 'the architecture of parliaments. legislative houses and political culture' hield hij zich hoofdzakelijk bezig met de gelijkenis tussen parlementaire architectuur en de invloed die architectuur heeft op de vorming van politieke cultuur. De architectuur van een parlamentsgebouw en de indeling van de parlamentszaal herbergt volgens Goodsell een drietal functies: architectuur conserveert het verleden, manifesteert zich in het heden en conditioneert de toekomst.²⁶ De conservatie van het verleden uit zich onder andere door het verwerken van nationale symbolen, door stabiele façades of door het gebouw te vestigen op een nationale herinneringsplaats (*lieux de mémoire*).²⁷ De manifestatie van de hedendaagse mentaliteit en waarden uit zich vooral in het interieur van de gebouwen. Goodsell besteedt hier in het bijzonder aandacht in de indeling en omvang van de parlamentszalen.²⁸ De derde functie die hij ziet terugkomen in gebouwen is de poging het gedrag van de parlementariërs in de toekomst te beïnvloeden. Architectuur draagt namelijk bij aan de regulering en kanalisering van intermenselijk gedrag, bijvoorbeeld het fluisteren in plechtige ruimtes.²⁹

Vier jaar later verscheen *Architecture, Power and National Identity* door Lawrence Vale. Vale hield zich hoofdzakelijk bezig met de architectonische vorm van parlamentsgebouwen, en poogde aan de hand van het analysekader van Goodman de verschillen tussen parlamentsgebouwen te verklaren.³⁰ Hij beargumenteerde dat de vorm van een parlamentsgebouw enerzijds voortkwam uit de machtsverhoudingen tussen verschillende politieke en culturele krachten binnen de samenleving. Anderzijds werd deze bepaald door praktische elementen als de aanwezigheid van lokale arbeidskrachten, het

²⁰ Ibidem, 134-144.

²¹ Goodman, 'How Buildings Mean', 643.

²² Ibidem, 641-643.

²³ Ibidem, 644.

²⁴ Ibidem, 649.

²⁵ C. Goodsell, 'The architecture of Parliaments. Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18:3 (1988) 287-302 en L. Vale, *Architecture, Power and National Identity*, (New Haven, 1992).

²⁶ C. Goodsell, 'The architecture of Parliaments', 288-301.

²⁷ Ibidem, 289-292.

²⁸ Ibidem, 292-297.

²⁹ Ibidem, 289-301.

³⁰ Vale, *Architecture, Power and National Identity*, 4-10.

klimaat, fysisch geografische elementen en het beschikbare budget.³¹ Ondanks deze randfactoren zal de regering volgens Vale de beslissende stem hebben in de keuze van het ontwerp en de bouw van het parlamentsgebouw.³² Hij concludeerde dat parlamentsgebouwen niet zozeer worden gebouwd ter bevordering van een nationale identiteit, maar hoofdzakelijk om persoonlijke, subnationale en supranationale belangen van politiek leiders te vervullen.³³ Zowel Goodsell als Vale benadrukken het belang dat architectuur van parlamentsgebouwen speelt bij de legitimering van het parlement.

In 2010 reageerde Duitse politicoloog Philip Manow met een kritische kanttekening op de stelling van Goodsell en Vale. In zijn boek *In the King's Shadow*, onderschreef Manow net als Goodsell en Vale het belang van symboliek in de moderne democratie.³⁴ Hij is echter van mening dat er andere redenen ten grondslag lagen aan de indeling van het parlamentsgebouw en de plenaire zaal. Na de Franse Revolutie en het afzetten van de koning was de behoefte ontstaan aan een nieuw politiek bestel. Waar eerst de koning als het politiek lichaam (*body politic*) optrad, moest nu het parlement deze positie innemen. De verplaatsing van de eenheid der natie van de koning naar het parlamentsgebouw vroeg een nieuwe vorm van symboliek. Dat een dergelijke verandering niet had plaatsgevonden in Groot-Brittannië, ook niet toen het Paleis van Westminster was afgebrand, was een gevolg van het voortbestaan van hun vorst als politiek lichaam.³⁵ Aan de hand van dit voorbeeld toont Manow dat parlamentsgebouwen niet zozeer een nieuwe orde scheppen, maar dat ze een gevolg zijn van een nieuwe orde, hetgeen tegen de veronderstelling van Goodsell ingaat.

Politieke architectuur op subnationaal niveau.

Wanneer men de publicaties over de behuizingen van regeringen en parlementen moet geloven zijn er vrijwel geen gebouwen voor bestuurslagen onder het nationale niveau. Waar voor alle nationale parlamentsgebouwen en de omliggende overheidsgebouwen verscheidene brochures en boeken zijn verschenen blijft het relatief stil over de provinciehuizen of hun lokale equivalent. De werken die zijn verschenen zijn voornamelijk gericht op de verschillende bestuursgebouwen in de Verenigde Staten. Een mogelijke verklaring kan worden gevonden bij de grote autonomie die de individuele staten genieten binnen de federatie.

Een van de meest uitgebreide werken is het in 1976 verschenen *Temples of Democracy* door de Amerikaanse architectuurhistoricus Henry Russel Hitchcock en historicus William Seale.³⁶ Aan de hand van foto's, schetsen en krantenberichten tonen de auteurs hoe er tijdens de negentiende en twintigste eeuw een standaardisering plaatsvond in de architectuur van overheidsgebouwen. In de prerevolutionaire Verenigde Staten zag men dat publieke gebouwen vaak nog grote overeenkomsten vertoonden met hun equivalent in de oude wereld.³⁷ Na de revolutie ziet men echter een complete afscheiding van deze stijl. De Amerikaanse staatslieden begonnen met de implementatie van een nationale bouwstijl in al hun overheidsgebouwen, als verwijzing naar de stadstaten uit de Griekse oudheid en de bijbehorende waarden.³⁸ Hitchcock en Seale stellen beiden dat deze gebouwen een sterke educatieve rol hadden. De gebouwen hadden het doel om de inwoners tot burgers te maken in de reïncarnatie van de ideale Griekse republiek.³⁹

Recentier verscheen *The American Statehouse* door de Amerikaanse politicoloog

³¹ Vale, *Architectue, Power*, 272-273.

³² Ibidem, 293.

³³ Ibidem, 293.

³⁴ P. Manow, *In the King's Shadow. Political Anatomy of Democratic Representation*, (Cambridge, 2010).

³⁵ Ibidem, 25.

³⁶ H.R. Hitchcock, W. Seale, *The Temples of Democracy: The State Capitols of the U.S.A.*, (Londen, 1976).

³⁷ D.M. De Blasio, 'Civic Architecture' in: H. Sheumaker, S. Teresa (red.) *Material culture in America: understanding Everyday Life*, (Santa Barbara, 2008), 99-100.

³⁸ Hitchcock, Seale, *Temples of Democracy*, 69-80.

³⁹ Ibidem.

Charles T. Goodsell.⁴⁰ Dit in 2001 verschenen werk bouwt voort op Goodsell's eerdere werk over de relatie tussen politiek en architectuur.⁴¹ Hij deed dit aan de hand van drie lenzen: de expressieve lens, de gedragsmatige lens en de maatschappelijke lens. Problematisch aan het werk van Goodsell is dat zijn analyse van de gebouwen soms tekortkomt. Zo erkent de auteur dat een gebouw verschillende conflicterende boodschappen kan herbergen, maar vervolgens doet hij hier zeer weinig mee. Ook benoemt Goodsell dat de dimensie tijd grote invloed heeft op de betekenisgeving van een gebouw. Gebeurtenissen die geografisch dan wel chronologisch gezien nabij hebben plaatsgevonden kunnen ook grote invloed hebben op de beeldvorming omtrent het gebouw. Goodsell beperkt zich in zijn onderzoek echter enkel tot het gebouw en het ontwerp, tijd wordt slechts benoemd maar niet meegenomen in zijn analyse.

De Amerikaanse architect John Brinckerhoff Jackson onderschrijft in het in 1986 verschenen *Discovering the Vernacular Landscape* de opvoedende functie van stadhuizen en overheidsgebouwen.⁴² Toch stelt hij dat er een kentering heeft plaatsgevonden in deze functie, van een opvoedkundige naar een onderdrukkende functie. Door te stoppen met het analyseren van deze gebouwen als kunstwerken, zoals in het werk van Goodsell, Hitchcock en Seale, maar door vooral de nadruk te leggen op de sociale impact die deze gebouwen hebben ziet men een symbolische aftakeling plaatsvinden. Waar de inkomens stijgen ziet men een afname in representativiteit en symboliek in de architectuur van overheidsgebouwen, de burger keert namelijk meer in zichzelf.⁴³ Deze korte selectie van de Amerikaanse literatuur richt zich vooral op de functies van de architectuur van de *state houses* het ontstaan van een nationale stijl. De bestuurlijke elite wilde vooral een gevoel van saamhorigheid en uniformiteit creëren onder de bevolking. In de Europese literatuur richt men zich naast het nationale niveau vooral op het stedelijke niveau, in de vorm van stadhuizen.

Britse cultuurhistorica Kate Hill richt zich in het in 1999 verschenen artikel '*Thoroughly embued with the spirit of Ancient Greece: Symbolism and Space in Victorian Civic Culture*' op de burgerlijke cultuur van het laat negentiende-eeuwse Engeland.⁴⁴ Hill stelt dat de bouw van parken, bibliotheken en stadhuizen niet alleen een verbindende functie had, bovenal had het een controlerende functie. Door de fysieke en intellectuele toegang tot deze gebouwen te beperken kon de elite en middenklasse hun controle over het culturele kapitaal vergrootte en zo ook hun sociale en politieke macht in de stad. Hill richt zich vooral op de inwendige functies van parken, bibliotheken en stadhuizen. De Britse sociaaleconomische historicus Jon Stobart stelt in zijn in 2004 verschenen artikel dat deze gebouwen en faciliteiten **juist** een uitwendige functie hadden.⁴⁵ Rijkversierde publieke gebouwen en openbare parken projecteerde een boodschap van dynamiek en belang naar nabijgelegen dorpen en de rest van de wereld. De elite van Europese steden gebruikte openbare gebouwen dus vooral als een prestigeobject naar de elite van andere steden toe.⁴⁶

In 2016 verscheen het artikel 'Symbols of Civic Pride, National History or European Tradition?: The City Hall in Scandinavian Capital Cities' door historica Laura Kolbe.⁴⁷ Kolbe

⁴⁰ C. Goodsell, *The American Statehouse: Interpreting Democracy's Temples*, (Kansas, 2000).

⁴¹ Sterke overeenkomst met Goodsell, 'Architecture of Parliaments: Legislative Houses and Political Culture', 18:3, (1988), 287-302.

⁴² J.B. Jackson, *Discovering the Vernacular Landscape*, (Yale 1986), alhier pagina 75.

⁴³ M. Bell, *Novus Ordo Seclorum: The Country Courthouse as Object and Symbol*, Niet gepubliceerd paper Universiteit van Maryland, 1994. Alhier 169.

⁴⁴ K. Hill, 'Thoroughly embued with the spirit of Ancient Greece: Symbolism and Space in Victorian Civic Culture', in: A. Kidd, D. Nicholls, *Gender, Civic Culture and Consumerism : Middle Class Identity in Britain 1800-1940*, (Manchester, 1999), 99-111.

⁴⁵ J. Stobart, Building an Urban Identity. Cultural Space and Civic Boosterism in a 'New' Industrial Town: Burslem, 1761-1911. *Social History*, 29:4, (2004), 486-487.

⁴⁶ Ibidem. 488.

⁴⁷ L. Kolbe, 'Symbols of Civic Pride, National History or European Tradition?: The City Hall in Scandinavian Capital Cities'. *Urban History*, (35:3), (2002), 382-413.

ziet dat de opkomende middenklasse en elite een belangrijke rol speelde bij de constructie van de stadhuisen van de Scandinavische hoofdsteden. Toch is zij het niet eens met de visie van Jon Stobart, dat concurrentie de belangrijkste motor was achter het ontwikkelen van deze gebouwen. In de stadhuisen van Oslo, Stockholm, Helsinki, Kopenhagen en Reykjavik ziet zij, in lijn met de Amerikaanse literatuur, een symbool van nationale eenheid. Bij de locatie werd vaak gekozen voor een plek van historisch belang als verbinding tussen heden en verleden.⁴⁸ In de vormgeving van deze gebouwen liet men zich veelal inspireren door historische bouwstijlen zoals Vlaamse stadhuisen en Franse kastelen. Alleen in IJsland week men af door te kiezen voor een zeer modern gebouw. Dit monumentalisme was volgens Kolbe nodig om als politiek forum, ceremonieel hart, symbolisch centrum en bovenal als permanente tentoonstelling van de stad en de natie te dienen.

De literatuur over lokale centra van representatieve macht is op internationaal gebied de laatste jaren steeds uitgebreider geworden. Historici als Hill en Stobart en de architect Jackson zijn een weg ingeslagen die verder reikt dan een kunsthistorische benadering die lange tijd dit onderzoeksveld domineerde. Door ook aandacht te besteden aan de samenleving rondom het gebouw is men achter ideeën gekomen die misschien gemist zouden worden wanneer men zich zou beperken op de bouwstijl en het ontwerp.

Noord-Brabant

Tot op heden is er nog slechts beperkt onderzoek verricht naar het provinciehuis van Noord-Brabant. De regionale centra van representatieve macht zijn tot op heden voornamelijk beschreven in brochures voor geïnteresseerden en boeken waarin men vanuit het kunsthistorisch perspectief kijkt naar deze gebouwen.⁴⁹

De in 2003 verschenen biografie *Hugh Maaskant: architect van de vooruitgang* door architectuurhistorica Michelle Provoost wijdt een hoofdstuk uit over het ontwerpproces van het provinciehuis van Noord-Brabant.⁵⁰ Provoost doet dit door zich in het eerste deel te wijden aan de moeilijkheden in het ontwerpproces en de veranderingen die het uiteindelijke ontwerp heeft doorgemaakt door deze moeilijkheden. In het tweede deel van het hoofdstuk over het provinciehuis richt ze zich op de kritiek die Hugh Maaskant ontving op zijn gebouw. Provoost richt zich vrijwel volledig op de architect Maaskant, het politieke debat of de maatschappelijke onrust rondom de bouw worden amper tot niet behandeld.

Het in 2010 verschenen *Een hoog gedreven standerd, veertig jaar provinciehuis Noord-Brabant* bouwt voor op het werk van Provoost.⁵¹ In dit artikel analyseert Kunsthistoricus Bert van der Linden hoe men destijds tot dit spraakmakende resultaat is gekomen. Net als Provoost richt hij zich vooral op het ontwerp van Maaskant en hoe dit door de jaren heen is veranderd. Wat van der Linden toevoegt is een analyse van de publieke opinie via verschillende krantenartikelen die tijdens de bouw verschenen. Toch ziet men dat beide auteurs zich vooral richten op het ontwerpproces zonder hier een politieke betekenis achter te zoeken.

Een meer politieke historische benadering is te vinden in het in 2013 verschenen artikel *De beeldtaal van de Staten van Brabant* door historicus Luc Duerloo.⁵² Dit artikel dat is gebaseerd op een speech dat hij gaf naar aanleiding van de heropening van het Noordbrabants museum biedt in eerste plaats een historisch overzicht van het bestuur van de provincie Brabant. Vervolgens gaat hij in dit artikel in op de inrichting van de statenzaal van het voormalige provinciehuis waar hij betekenis zoekt achter de symboliek van deze ruimte. De statenleden gebruiken kunst om de provinciale staten te verbinden met de

⁴⁸ Kolbe, 'Symbols of Civic Pride?', 74-77.

⁴⁹ Zie J. Klaverdijk, *Van Appel tot Zofia*, (Den Bosch, 2010); A. van Cooten, T. Cornet, L. Docter, A. Hopstaken, M. Neefjes, H. Roijackers, B. de Swart, M. van der Ven, *Huis voor Brabant*, (Den Bosch, 2011).

⁵⁰ M. Provoost, *Hugh Maaskant architect van de vooruitgang*, (Rotterdam, 2003).

⁵¹ B. van der Linden, 'Een hoog gedreven standerd, veertig jaar provinciehuis', *InBrabant*, (2:1) (2011), 41-57.

⁵² L. Duerloo, 'De beeldtaal van de Staten van Brabant', *InBrabant*, (4:3) (2013), 42-49.

vertegenwoordigende organen van het Hertogdom Brabant. Met deze visie op de functie van kunst vertoont Duerloo grote overeenkomsten met het werk van Goodsell.

De bestaande literatuur over het provinciehuis in Den Bosch richt vooral op de architectonische waarde van het gebouw, dit doet men door het ofwel het gebouw af te zetten tegenover andere gebouwen uit de jaren zestig van de vorige eeuw of door het provinciehuis te vergelijken met andere gebouwen van Hugh Maaskant. Voor de andere actoren, leden van provinciale staten, bouwcommissie en commissaris van de koningin die betrokken waren tijdens het ontwerp en bouwproces is vrijwel geen aandacht.

Onderzoeksvragen

In het voorafgaande historiografische overzicht is aangetoond dat het onderzoek naar politieke bouwwerken grotendeels is uitgevoerd door politicologen, stedenbouwkundige en kunsthistorici. Sinds de studies van Harold Laswell ruimte als onderzoeksobject op de kaart hebben gezet ziet men echter dat ook historici zich zijn gaan interesseren in de invloed die dit had op politieke bouwwerken. De hoofdmoot van deze onderzoeken richt zich op nationale parlamentsgebouwen, gebouwen die een vergelijkbare functie verrichten zowel op internationaal als subnationaal zijn tot op heden onderbelicht. Hierdoor kwam ik tot de volgende hoofdvraag: Op welke wijze representeren de locatie, architectuur en inrichting van het provinciehuizen van Noord-Brabant de ideeën van de architect, provinciale statenleden en commissaris van de koningin over de plaats van de provinciale staten in de provincies (1952-1971). Het antwoord op deze vraag zal in de komende hoofdstuk stapsgewijs zichtbaar worden. De tijdspanne is gekozen omdat in het jaar 1952 de prijsvraag werd uitgeschreven voor een nieuw kantoorgebouw en in 1971 de openingsceremonie van het provinciehuis in Den Bosch plaatsvond. Complementair aan deze hoofdvraag zijn er een aantal deelvragen.

- 1) Welke actoren waren betrokken bij het ontwerp- en bouwproces van het nieuwe provinciehuis in Noord-Brabant?
- 2) Waarom werd Hugh Maaskant gekozen als architect?
- 3) Welke randvoorwaarden hebben invloed gehad in de keuze voor locatie, vormgeving en inrichting van het Provinciehuis.
- 4) Wat voor soort boodschap hebben de architect en de provinciale statenleden met het provinciehuis proberen uit te drukken?

Methodologie, Bronnen en Beperkingen

De Amerikaanse architect Christopher Long geeft in *Architecture: the built object* zijn bijdrage aan de bundel *History Beyond the Text* is een handreiking aan historici, hoe zij gebouwen en monumenten moeten analyseren.⁵³ Als eerste moet er een inspectie en documentatie van het gebouw plaatsvinden. Hierbij is materiaalgebruik, de gevel van het gebouw, iconografie, het interieur en de locatie van het gebouw cruciaal om tot een goed overzicht te komen van het pand als geheel. Nadat men deze vragen heeft beantwoord kan men vaak al iets zeggen over de tijd waarin het gebouw is opgetrokken en in welke stijl. Vervolgens is het cruciaal om te kijken of het gebouw door de tijd heen is veranderd, hierbij wijst Long niet alleen op het interieur maar ook of er architecturale veranderingen hebben plaatsgevonden. Doet men dit niet dan bestaat er het risico dat men tot een verkeerde conclusie komt wanneer men de visie van de architect en opdrachtgever wil achterhalen. Ten slotte gaat men op zoek naar bronmateriaal in de vorm van dagboeken, foto's, krantenberichten en eventuele literaire bronnen. Door deze stappen te ondernemen kan men tot op zekere hoogte achter de intenties

⁵³ C. Long, 'Architecture: the built object' in: S. Barber, C. Peniston Bird (red.) *History beyond the Text*, (Londen, 2009), 155-175.

van de architect komen en de boodschap achter het gebouw. Als historicus moet men bij een dergelijke analyse altijd rekening houden met de eigen standplaatsgebondenheid die grote invloed heeft bij de interpretatie van een niet tekstuele bron.

Om het onderzoek te duiden zal in eerste instantie gebruik worden gemaakt van het stappenplan van Long. Na een schouw van het gebouw zal de aandacht met name gaan naar de notulen van de bouwcommissies en provinciale staten en interviews met de architecten. Ten slotte zal er een nieuwe methode worden gehanteerd die bestaat uit een synthese van de werken van Vale en Goodsell. Deze methode kan worden onderverdeeld in drie onderdelen: De taal van de locatie, de taal van het gebouw en de taal van het interieur. Het eerste onderdeel, de taal van de locatie, is toegespitst om de fysieke omgeving waarin het gebouw is geplaatst, en is samen te vatten in één deelvraag: waarom is gekozen voor de locatie? In het tweede onderdeel zal worden ingegaan op het gebouw: wat vertelt de plattegrond, de bouwstijl en gebruikte symboliek ons over de visie van politici en architecten op de plaats van de provinciale staten in de samenleving? Het laatste onderdeel de taal van het interieur is voornamelijk gericht op de representatieve ruimte van de gebouwen. Hierbij wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de statenzaal en de ontvangstzaal van de gebouwen.

Om deze vragen te kunnen beantwoorden zal gebruik worden gemaakt van verschillende bronnen, met name primaire bronnen afkomstig uit het archief (1392) Provinciaal Bestuur, 1950-1986 en (1114) Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972. Deze archieven bestaan voor het leeuwendeel uit de notulen die zijn gemaakt van de vergaderingen van de provinciale staten en de bouwcommissie die een belangrijke bron vormen om de geuite standpunten tijdens de discussies te achterhalen. Naast deze is een notulen is ook een groot aantal andere schriftelijke bronnen aanwezig, deze lopen uiteen van toespraken en rapporten tot onderlinge correspondentie en uitgebrachte persberichten. Deze schriftelijke bronnen worden aangevuld met een groot scala aan kaarten en (technische) bouwtekeningen. De grootste beperking ligt bij het feit dat deze archieven niet geheel compleet zijn. Ten eerste is daar het archief van de bouwcommissie, tot 1967 heeft men plichtmatig notulen gemaakt van iedere vergadering. Het is niet geheel duidelijk wat er tijdens dit jaar heeft plaatsgevonden waardoor men in werkwijze is veranderd. Een ander hiaat ligt bij het archief van de commissaris van de Koningin Constant Kortmann. In zijn archieven zijn verschillende brieven en agenda's gevonden waarin naar bijeenkomsten die hebben plaatsgevonden. Deze stukken geven echter alleen inzicht in de onderwerpen die zijn besproken, zo is bekend dat Maaskant en Kortmann eind jaren zestig enkele malen bij elkaar zijn gekomen om te spreken over het aankoopbeleid wat betreft de kunstzinnige inrichting. Waarom men echter het ene kunstwerk boven het andere verkoos is echter onbekend.

Opbouw van de Scriptie

De opbouw van deze scriptie is gebaseerd op de vier stadia die het provinciehuis van Noord-Brabant heeft doorlopen alvorens men op 12 november 1971 het gebouw officieel kon openen. In het eerste hoofdstuk zal in kaart worden gebracht hoe de statenleden tot de keuze kwamen voor de keuze van architect Hugh Maaskant. De drie daaropvolgende hoofdstukken zijn gericht op de drie locaties die werden gezien als potentiële bouwkeizers voor een nieuw provinciehuis. In ieder van deze hoofdstukken zullen de volgende thema's aan bod komen:

- 1) Een korte voorgeschiedenis die heeft geleid tot deze fase.
- 2) De discussies die werden gevoerd tussen de verschillende actoren die betrokken waren bij het ontwerpproces.
- 3) Een analyse van de plannen. Bij deze analyse zal worden gekeken naar de randvoorwaarden die hebben geleid tot de keuze voor de locatie, vormgeving en functie.

1. Een moeizaam proces

Al sinds 1833 was het provinciaal bestuur gevestigd in het gebouwencomplex aan de Waterstraat in Den Bosch, achter het paleis van de gouverneur van Noord-Brabant. Bijna 70 jaar later, in 1898, besloot men het oude gebouwencomplex te slopen en over te gaan tot nieuwbouw. Al snel bleek dat ook dit nieuwe griffiegebouw niet voldeed aan de eisen. Na verschillende uitbreidingen en verbouwingen in de eerste helft van de twintigste eeuw besloot men eind jaren 40 een oplossing te zoeken voor de lange termijn.

De eerste stap

De eerste stap voor een nieuw provinciehuis werd gezet tijdens de eerste gewone zitting van 1949. Tijdens deze vergadering besloten de Staten van Noord-Brabant de Gedeputeerde Staten bevoegdheid te geven om vastgoed, *“welke door hun ligging te zijner tijd van belang zouden zijn voor de uitbreiding van de provinciale bureaus en diensten”*, te kopen.⁵⁴ De intentie was om deze opgekochte panden uiteindelijk te slopen en op de lege kavels een nieuw onderkomen te bouwen voor de Provinciale Planologische Dienst (P.P.D) en de Provinciale Waterstaat.(P.W.S)⁵⁵

In 1952 waren de gedeputeerde staten zover om de volgende stap in het bouwproces te zetten. Over een periode van 4 jaar tijd wist men het merendeel van de kavels aan de noordzijde van de Waterstraat in bezit te krijgen, slechts het complex Lamers en Indemans gaf enige moeilijkheden.⁵⁶ Desalniettemin besloten gedeputeerde staten om voor het ontwerp een prijsvraag uit te schrijven onder verschillende Brabantse architecten.⁵⁷ Hetgeen sinds de negentiende eeuw een veel gekozen weg was bij de constructie van overheidsgebouwen.⁵⁸

In overleg met de directeur van de P.P.D, H. Buskens kwamen de gedeputeerde staten met een lijst van vier architectenbureaus: J. Bedeaux uit Goirle, N. van der Laan uit Den Bosch, W. van Dael uit Breda en ten slotte Van Tijen en Maaskant uit Rotterdam. Van Tijen en Maaskant vielen meteen op tussen al deze Brabantse bureaus, niet alleen wat betreft hun architectonische opvattingen, maar ook omdat de Brabantse samenleving nog sterk werd bepaald door de katholieke zuil.⁵⁹ Als toelichting op de uitnodiging van Maaskant

Afbeelding 1: De Waterstaat circa 1951. Rechts de ingang van de provinciale griffie.

⁵⁴ BHIC, Provinciaal Bestuur Noord-Brabant 1920-1949 (1148), inv.nr. 88, Notulen Provinciale staten, 1e gewone zitting 1949.

⁵⁵ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

⁵⁶ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁵⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁵⁸ D.E.J. Smit, 'Een oud toneel, een nieuw decor. De huisvesting van de Tweede Kamer in historisch perspectief' in R. Aerts e.a. (red.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede kamer*, (Amsterdam, 2015), 37-63 aldaar 49-50.

⁵⁹ Provoost, *Hugh Maaskant architect van de vooruitgang*, (350-351).

schreef Buskens het volgende: *“bouwde o.m. industriehallen te Den Bosch (Niet R.K.)”*⁶⁰ Niet lang daarna zou het bureau Van Tijen en Maaskant opsplitsen en zou de opdracht op zich worden genomen door Maaskant.

Dat niet iedereen te spreken was over de uitnodiging van Maaskant bleek tijdens de tweede bijeenkomst ter voorbereiding van de meervoudige opdracht die plaatsvond op 10 december 1952. Tijdens deze bijeenkomst lieten de leden van de adviescommissie (bestaande uit G. Bolsius, H. Buskens, G. Friedhoff, L. Hamers, P. van Kessel en J. Margry) zich horen, en dan in het bijzonder de rijksbouwmeester G. Friedhoff, Nog voordat er nog maar één ontwerp was ingeleverd voorzag de rijksbouwmeester moeilijkheden met betrekking tot de beoordeling van de verschillende plannen. De architectenbureaus Bedeaux en Van Tijen en Maaskant waren uitgenodigd om een grotere variëteit aan oplossingen te krijgen, maar Friedhoff vroeg zich af of de gedeputeerde staten in hun keuze voor architecten niet tot een evenwichtiger geheel hadden kunnen komen.⁶¹ *“Waren er niet ontwerpers te vinden met andere dan traditionele inzichten, maar waarvan verwacht kan worden dat ze zich zullen aanpassen aan de omgeving?”*⁶² Hoewel de directe omgeving van het provinciegebouw sterk was vervallen, met steegjes en krotten, lagen er ook enkele monumentwaardige panden: Het gouvernementspaleis, Het Rijksarchief en de bestuursgebouwen van de Provinciale Waterstaat, Rijkswaterstaat en de Provinciale Planologische dienst. De Commissaris van de Koningin sloot zich aan bij de opmerkingen van Friedhoff, de architecten moesten in hun ontwerp een omgeving creëren die in zijn geheel representatief was. Niet alleen de architecten werden met enige scepsis door de adviescommissie ontvangen ook de gedeputeerde staten werden van enige kritiek voorzien.

De experts in de adviescommissie stelden dat de gedeputeerde staten last hadden van een *“haast complex”*.⁶³ De commissieleden waren slecht ingelicht door de gedeputeerde staten over de aard van deze tweede bijeenkomst. Ze waren ervan overtuigd dat het hier ging om een bijeenkomst waar zou worden gesproken over de grote lijnen die het plan moesten hebben, in plaats daarvan werd door de gedeputeerde staten al gesproken over een entree die *“waardig komt te liggen”*.⁶⁴ De bestuurders hielden zich bezig met details terwijl de adviescommissie nog geen inzicht had gekregen in het structuurplan of de visie van het college van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Den Bosch. Dit terwijl de gemeente uiteindelijk de vergunningen moest leveren met dergelijke plannen.

Aan het einde van deze vergadering concludeerde bestuurders en experts dat de ontwerpen ten minste aan vier eisen moesten voldoen. Ten eerste moest het te bouwen pand passen binnen de stedenbouwkundige context. Verder moest de uitstraling van het gebouw voldoen aan het representatieve karakter van de PPD en Rijkswaterstaat. Ten derde moest het gebouw flexibel zijn. Hiermee doelde de opdrachtgevers dat het gebouw ruim genoeg moest worden opgezet ofwel er ruimte moest zijn voor uitbreiding. Sinds het eind van de negentiende eeuw was het aantal taken dat bij de provincie kwam te liggen sterk uitgebreid, logischerwijs was het aantal ambtenaren dat werkzaam was voor de provincie

⁶⁰ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁶¹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁶² BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁶³ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁶⁴ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

dan ook sterk gegroeid.⁶⁵ Het provinciaal bestuur verwachtte dat deze trend de komende jaren zou doorzetten.⁶⁶ Ten slotte drukte de opdrachtgevers de architecten op het hart dat het ontwerp, met oog op het ruimtegebrek, snel te verwezenlijken moest zijn.⁶⁷

In de zomer van 1953 presenteerde de adviescommissie zijn rapport over de ingezonden ontwerpen aan de gedeputeerde staten. Uit de vier uitgenodigde architectenbureaus viel uiteindelijk de keus op het architectenbureau van Tijen en Maaskant. Dit ontwerp werd gekenmerkt door een groot plein wat het oude gebouw moest verbinden met twee lage kantoorkolommen. De kracht van het ontwerp van Maaskant was volgens de adviescommissie vooral dat hij zich niet aan de opdracht hadden gehouden. In plaats van zich te beperken tot de ruimte die was afgebakend in de opdracht besloten de architecten een voorschot te nemen op de toekomstige saneringsplannen van het gebied. Ten eerste zorgde deze uitbreiding voor een *“vrije en ongedwongen situering van gebouwen en een open en duidelijke relatie van dit Provinciaal Centrum met de stad”*.⁶⁸ Ten tweede maakte het ontwerp van van Tijen en Maaskant voor een openbreking van de benauwde en *“onwaardige”* stedenbouwkundige situatie waarin het huidige gebouw zich bevond.⁶⁹ Er was een goede oplossing gevonden voor de aan- en afvoer van verkeer en er was voldoende parkeerruimte gecreëerd en het geschetste plein zou de levendigheid van de omgeving versterken. De plaatsing van het oude griffiegebouw aan het hoofd van het plein gaf het geheel *“een vaste bedoeling en orde”*.⁷⁰

Tegen de verwachtingen in hadden de leden van de adviescommissie eveneens geen probleem met de niet-conventionele architectuur van het ontwerp, sterker nog ze verwachtten dat de nieuwbouw de diverse omringende bebouwing bijeen zou binden.⁷¹ De verwezenlijking van een dergelijk modern gebouw zou in het oude 's-Hertogenbosch zeker een precedent scheppen, dit was door het gebrek van bijzondere monumenten op deze locatie volgens de leden aanvaardbaar. De bestuurders waren waarschijnlijk zeer enthousiast over het vooruitzicht meer moderne gebouwen te introduceren in de binnenstad, het ontwerp van Maaskant kon mogelijk als breekijzer dienen om de stad verder te moderniseren.⁷² Ook op de vraag of de architecturale vorm van het gebouw voldeed aan het representatieve karakter dat werd verwacht van een zetel van de overheid moest de commissie zijn goedkeuren uitspreken: *“De bouwmassa's van de ontworpen gebouwen zijn goed in evenwicht en de indeling en constructie-wijze laten een eenvoudige en klare gevelindeling toe, waardoor het geheel de gevraagde waardigheid krijgt”*.⁷³ Verder bleek het voorstel van Maaskant om zijn ontwerpplan op te delen in verschillende fases in goede aarde te vallen. Hierdoor kon men met een redelijke snelheid beginnen met de bouw zonder de

⁶⁵ A. van Kessel, 'De jaren twintig: een straffer bindende structuur?' in: R. van Zwol (red.), *Het openbaar bestuur in historisch perspectief*, (Den Haag, 2016), 17-28 alhier 17.

⁶⁶ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁶⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁶⁸ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁶⁹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁷⁰ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

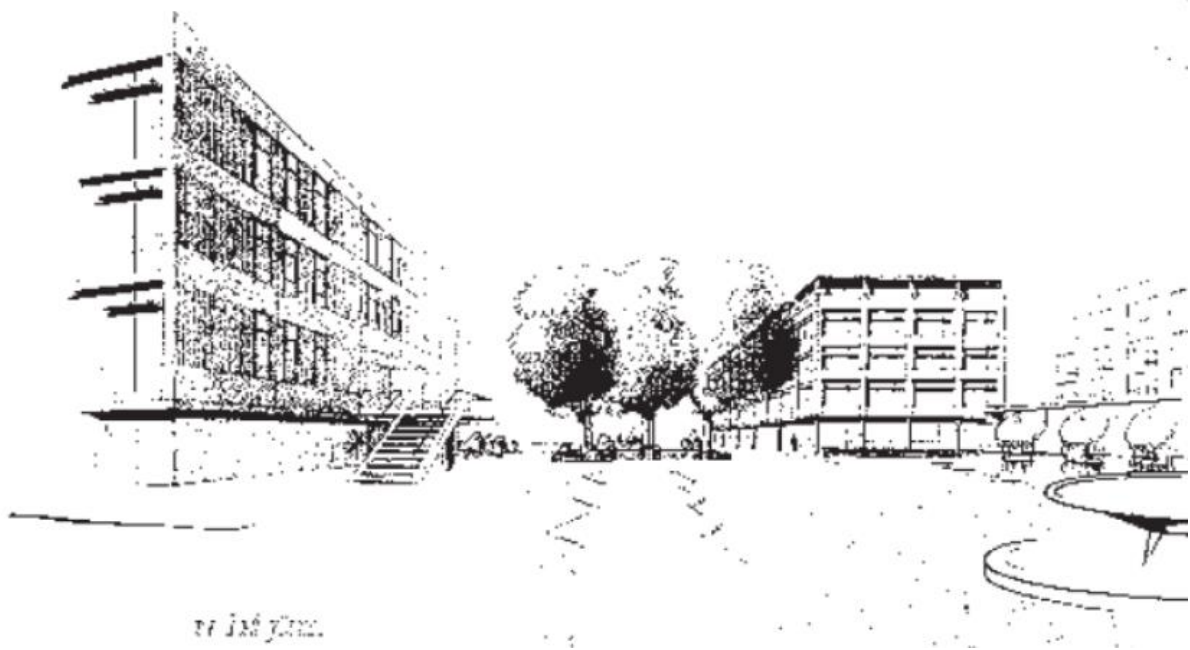
⁷¹ Provoost, *Hugh Maaskant*, 351-352.

⁷² Ibidem, 350.

⁷³ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

dagelijkse werkzaamheden van de provincie ernstig te verstoren.⁷⁴ Een bijkomend argument, in het voordeel van Maaskant, was dat hij op basis van kerngetallen met een bedrag van 892.500 gulden op de laagste geschatte bouwkosten kwam.⁷⁵

Ondanks zijn moderne architecturale visie, zijn keuze zich niet strikt aan de opdracht te houden, geloofsovertuiging en woonplaats wist architect Hugh Maaskant de opdracht voor een nieuw te onderbouwen onderkomen voor de provinciale diensten in de wacht te slepen. Vertragingen in het saneringsplan van de gemeente in de wijk rondom het griffiegebouw en moeizame financiële onderhandelingen tussen de gemeente en de provincie zorgde ervoor dat het nog tot 1958 zou duren tot de provincie weer contact zou opnemen met de architect. En men kon aanvangen met de volgende fase van het ontwerpproces.

Afbeelding 2: Ontwerpschets, rechts het gebouw voor de Provinciale Waterstaat en links dat voor de Provinciale Planologische dienst.

⁷⁴ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuus in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁷⁵ Bert van der Linden, 'Een hoog gedreven standerd', 56.

2: Nieuwbouw aan de Waterstraat.

Alvorens met de bouw kon worden begonnen moest er veel werk worden verzet. De vertraging die het project had opgelopen had het provinciaal bestuur nogmaals met de neus op de feiten gedrukt. Het ambtenarenapparaat in het complex aan de Waterstraat groeide dusdanig dat het oorspronkelijke ontwerp niet meer voldeed aan de behoefte van de provincie.⁷⁶ In 1958 kreeg de architect Hugh Maaskant wederom de vraag een ontwerp te maken voor de huisvesting van de PPD en PWS op dezelfde locatie maar ditmaal met bijna twee keer zoveel kantoorruimte.⁷⁷ De architect Maaskant zag hiervoor maar een oplossing, de hoogte in. Later zou blijken dat de plannen voor een dergelijke toren in de binnenstad Den Bosch de nodige moeilijkheden met zich mee zouden brengen.

Voorbereiding ontwerpproces

De gedeputeerde staten waren van mening dat er na een periode van 5 jaar spoedig resultaat moest worden geboekt met de realisatie van de nieuwbouwplannen. De verhuizing van enkele ambtelijke afdelingen van het provinciaal bestuur naar de recent opgekochte panden aan de Waterstraat had enige verlichting geboden maar diende slechts als een tijdelijke oplossing.⁷⁸ In 1958 vroegen de gedeputeerde staten aan de architect Maaskant om een nieuw ontwerp te realiseren. Het programma van eisen wat men in 1952 had opgesteld, hoe vaag deze ook mocht zijn bleef grotendeels ongewijzigd, de gedeputeerde staten benadrukte dat men een representatief pand wilde dat was berekend op een snelgroeiend ambtenarenapparaat en ook nog eens snel kon worden gebouwd.

Sinds het uitroepen van de prijsvraag waren er echter wel twee belangrijke aanpassing gedaan aan het bestaande programma van eisen. Ten eerste besloten de statenleden dat de oorspronkelijk geschatte 2300m² kantoorruimte niet voldoende waren om alle ambtenaren een prettige doch efficiënte werkplek te geven. De provincie vroeg de heer Maaskant nu op dezelfde bouwkaavel een kantoorpand te realiseren met een omvang van circa 4000m².⁷⁹ Een andere belangrijke voorwaarden voor het pand kan worden samengevat in een kernwoord: *efficiency*. Het nieuwe gebouw moest zo worden ingericht dat de verschillende afdelingen zo efficiënt mogelijk met elkaar zouden samenwerken.⁸⁰

Om verdere vertraging tijdens het bouwproces te voorkomen besloten de gedeputeerde staten een bouwcommissie in te stellen. Deze commissie bestond uit de Commissaris van de Koningin, twee gedeputeerde statenleden, de griffier der staten, de diensthoofden van PWS en de PPD en ten slotte een ambtelijk secretaris.⁸¹ De werkzaamheden van de commissie bestonden hoofdzakelijk uit het begeleiden van architect Maaskant tijdens het maken van de bouwplannen en het uitbrengen van adviezen aan het college van Gedeputeerde Staten. Verder speelde deze commissie ook een belangrijke rol in de omgang met externe partners zoals aannemers en de gemeente 's-Hertogenbosch.⁸²

⁷⁶ Provoost, *Hugh Maaskant*, 352.

⁷⁷ Provoost, *Hugh Maaskant*, 352.

⁷⁸ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 15. Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1960-1962.

⁷⁹ Provoost, *Hugh Maaskant*, 352.

⁸⁰ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

⁸¹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 7, Besluit van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant tot instelling bouwcommissie 1958.

⁸² Brabants Historisch Informatie Centrum,

<http://www.bhic.nl/integrated?mivast=235&miadt=235&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micol=1&mires=0&micode=1114#inv3t1>, [geraadpleegd 23-04-2018]

Deze aanvliegroute die werd gekozen bij de realisatie van de huisvesting van de provinciale diensten was niet heel opmerkelijk. Na enkele onderlinge vergaderingen besloten de gedeputeerden, een ambtelijke huisvestingscommissie in te stellen die met een plan van aanpak komen waarover dan vervolgens plenair kan worden gediscussieerd.⁸³ Toch kan men stellen dat, afgezien van de financiën van de plannen, de bouw van het gebouw geen gepolitiseerd proces was. Door vrijwel het hele proces over te hevelen naar de bouwcommissie hoopte de gedeputeerden staten om snel tot een bevredigend resultaat te komen. Men had tijdens dit alles echter geen rekening gehouden met het gemeentebestuur.

De verhoudingen tussen provincie en gemeente

De onderhandelingen tussen de provincie en het college van Burgemeester en Wethouders van 's-Hertogenbosch verliepen stroef. De gemeente reageerde met enige scepsis op de keuze van de gedeputeerde staten om de nieuwbouw te realiseren in de waterstraat. De keuze om op deze locatie over te gaan tot nieuwbouw had grote financiële gevolgen voor zowel gemeente als provincie. De gedeputeerde en provinciale statenleden waren van mening dat de gemeente moest betalen voor de koop en sanering van de panden, die niet in handen waren van de provincie, in de wijk achter de Waterstraat. De sloop was notabene ook in het voordeel van de gemeente, in de saneringsplannen stond dat de gemeente deze toch al wilden slopen.⁸⁴ De gemeente schatte echter dat de koop en sloop van de resterende panden circa 2 miljoen gulden zou kosten terwijl de grond die vrijkwam slechts 150.000 gulden zou opleveren.⁸⁵

Niet alleen vond de gemeente de saneringswerkzaamheden die moesten plaatsvinden om het ontwerp te realiseren duur. Ook had het gemeentebestuur moeite met de tijdsplanning en schaal die de provincie met het ontwerp van Maaskant voor ogen had. Om het plein rondom het kantoorgebouw te realiseren moesten grote stukken wijk worden gesaneerd. De gemeente verwachtte grote maatschappelijke onrust onder de bewoners van de binnenstad wanneer men lucht zou krijgen van de plannen dat hun wijk grotendeels zou worden gesloopt om plaats te maken voor een stadsplein. Tevens wees men op de moeilijke juridische procedure die de provincie en gemeente moesten ondergaan bij de sanering van de wijk. Na de bekendmaking van de plannen mochten bewoners nog bezwaar maken tegen de plannen en moest men rekening houden dat sommige bewoners niet zo gemakkelijk zouden worden uitgekocht.

Het gemeentebestuur had ook zo zijn twijfels bij de vormgeving van het kantoorgebouw. De twee lage kantoorgebouwen uit het oorspronkelijke ontwerp waren ingeruild voor een hoge torenflat van dertien verdiepingen. De gemeentelijke bestuurders waren bezorgd over de consequenties die Maaskants ontwerp, en de twee andere hoogbouwplannen die tegelijkertijd voorbereid werden, zouden hebben voor de skyline van Den Bosch.⁸⁶ H.W.Th. Geurtsen, de directeur van de dienst gemeentewerken, vroeg daarom drie gerespecteerde en ervaren ontwerpers om hun advies.⁸⁷ De architect Oud zag de verandering van het stadssilhouet als een natuurlijke gang van zaken, maar liet de vraag uiteindelijk bij de gemeente. *“Een gemeente-bestuur zal moeten beslissen of men de binnenstad een zodanig juweel vindt, dat men zich daarvoor elke opoffering wil getroosten, of dat men meent, dat het economisch gebruik van de stad niet al te zeer belemmerd mag*

⁸³ Goodsell, *The American Statehouse*, 66 en Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 233.

⁸⁴ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1, Bouwcommissie 1958-1972.

⁸⁵ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1, Bouwcommissie 1958-1972.

⁸⁶ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

⁸⁷ Deze groep bestond uit de stedenbouwkundige S.J. van Embden en de architecten J.F. Berghoef en J.J.P. Oud.

worden door wat reeds aanwezig is". De reactie van de andere twee leden van de adviesraad moet Maaskant met genoegen hebben ontvangen. Maaskant had beargumenteerd dat een gebouw in de vorm van een lage schijf, nog veel meer het zicht zou blokkeren als de geschetste toren. In hun reactie onderschreven zijn collega's dit volkomen. *"Alleen typisch omhoogstrevende, torenachtige bouwmassa's blijken goed te kunnen worden verwerkt in het binnenstadsbeeld"*.⁸⁸ Sterker nog de deskundigen zouden een *"strooiing van méér van dergelijke bouwmassa's in uw binnenstad zelfs durven aanbevelen"*.⁸⁹ Wel waren van Emden en Berghoef van mening dat de architectonische vormgeving van de toren nog wat te wensen overliet, met name de accentuering van de horizontaliteit werd niet gewaardeerd. Hoe transparanter en immateriëler het gebruikte materiaal voor de toren hoe beter.⁹⁰

Het door deskundigen gegeven advies was een doorslaggevend factor voor de gemeente om, informeel, akkoord te gaan met de ontwerpplannen van Maaskant. Men vroeg echter wel nadrukkelijk aan de gedeputeerde staten om de plannen achter gesloten deuren te houden, voor nu tenminste. De gemeente verwachtte dat vroegtijdige bekendmaking van deze plannen zou leiden tot grote maatschappelijke onrust. De afgevaardigden van de provincie gaven gehoor aan dit verzoek, ondanks Maaskants pleit voor openheid van zaken.⁹¹ Zodoende vond op 22 april 1960 de eerste plenaire vergadering betreffende de nieuwbouwplannen achter gesloten deuren plaats.

Afbeelding 3: Vergadering in statenzaal aan in het provinciehuis aan de Waterstraat.

⁸⁸ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

⁸⁹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁹⁰ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

⁹¹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 24, Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962-1964.

Analyse van de plannen

Op 22 april 1960 nodigde de gedeputeerde en provinciale staten Hugh Maaskant uit om zijn nieuwe ontwerp te presenteren aan de provinciale afgevaardigden. Een belangrijk moment want slechts enkele maanden eerder waren de leden van de bouwcommissie en Maaskant, tot de conclusie gekomen dat het contrast tussen de moderne toren en het negentiende-eeuwse griffiegebouw simpelweg te groot zou zijn. Zelfs wanneer het oude gebouw gerenoveerd en gemoderniseerd werd, zou het nimmer meer worden dan een “opgekalefaterd” gebouw volgens Maaskant.⁹² En zo kreeg hij de opdracht om ter vervanging van het oude griffiegebouw een geheel nieuw provinciehuis te ontwerpen. Dit gebouw zou uitsluitend een representatieve functie vervullen. Deze eerste buitengewone zitting van 1960 was het moment voor de rotterdammer om zijn nieuwe plannen te presenteren aan de overige leden van de provinciale staten.

De locatie

De architect begon zijn presentatie met een schets van de ruimtelijke situatie van het ontwerp. De gemeente had grote plannen voor het gebied waarin de nieuwbouwplannen waren gesitueerd. De huidige krappe straten zouden worden opgebroken en het griffiegebouw, de te realiseren nieuwbouw en het gemeentehuis zouden worden omringd door een nieuwe rondweg. Het plan was om aan deze rondweg drie pleinen te realiseren, waarvan het eerste al voltooid was, Maaskant zag kansen om het derde plein “*min of meer*” een bestuursfunctie te geven.⁹³

Ondanks dat Maaskant niet had gekozen voor deze locatie had hij wel verschillende argumenten ter verdediging van de plannen. Ten eerste was hij ervan overtuigd dat nieuwbouw in de stad essentieel was wilde men de aftakeling, en het uiteindelijke afsterven, van de binnenstad voorkomen.⁹⁴ “*Wanneer men een nieuw bestuurscentrum in deze oude wijken inbouwt, injecteert men dit gedeelte van de stad tot nieuw leven. Haalt men het bestuurscentrum eruit en brengt men het naar buiten, dan sterft een mooie oude stad af*”. Deze ideeën paste goed binnen de tijdsgeest van de wederopbouw en zodoende vond hij vele medestanders in de vergaderzaal.⁹⁵ Daarnaast zou het te realiseren plein als verbindend element optreden tussen het kantoor van de gemeentedienst, het nog uit te breiden raadhuis en het kantoor van de belastingdienst. Niet alleen zou dit een bevorderende invloed hebben op de samenwerking tussen de verschillende organisaties, ook zou het plein dit bestuurscentrum een waardig en representatief karakter geven.⁹⁶ Commissaris van de Koningin Kortmann, eveneens een voorstander van de plannen, zag in dit moderne plan de broodnodige vernieuwing die zowel de “*jonge provincie*” Noord-Brabant als de binnenstad van diens hoofdstad eindelijk een waardig bestuursgebouw zou geven.⁹⁷ Toch speelde echter ook een ander argument voor de Commissaris mee, namelijk de symbolische betekenis van de locatie. Politicoloog Charles T. Goodsell stelde in zijn werk *The Architecture of Parliaments* aangaf dat de locatie van een politiek bouwwerk zelden alleen wordt gekozen op basis van functionele argumenten, een historische of symbolische

⁹² Provoost, *Hugh Maaskant*, 352.

⁹³ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

⁹⁴ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

⁹⁵ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

⁹⁶ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

⁹⁷ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

betekenis speelt eveneens een belangrijke rol in de keuze voor de bouwlocatie.⁹⁸ Kortmann hechte een groot belang aan de nabijheid van het Gouvernementspaleis. Deze voormalige zetel van het provinciaal bestuur, was symbool geworden voor de provincie, en mogelijk hoopte hij dat dit gebouw een zekere sfeer van continuïteit gaf aan het provinciaal bestuur ondanks de afwijkende moderne stijl van de nieuwbouw. Ondanks Maaskants betoog waren niet alle aanwezigen geheel overtuigd van de plannen van de Rotterdammer.

Betreffende de locatie waren vooral de statenleden Dingemans Wierds (PvdA) Krugers (PvdA) en Otten (KVP) die hun twijfels kenbaar maakte. De wroegingen van de politici lagen hem vooral bij de architectonische stijl en de vorm van het ontwerp. Vooral de statenleden Otten en Krugers waren van mening dat de locatie in de binnenstad zorgde voor een bekrompen plan, waarbij het representatieve karakter van de gebouwen niet tot zijn recht kwam. Dit kwam met name door het grote contrast tussen de oude binnenstad en de nieuwe bestuursgebouwen.⁹⁹ Het betoog van het lid Dingemans Wierds vreesde vooral dat de vervanging van het oude griffiegebouw, voor een nieuw te bouwen provinciehuis, grote schade zou toebrengen aan het karakter van de stad.¹⁰⁰ Als alternatief kwamen de statenleden met de Bosschebroek. Deze locatie lag eveneens niet ver van het centrum en was eveneens in de nabijheid van een ander belangrijk publiek gebouw, het paleis van justitie. Niet alleen de locatie was tijdens deze vergadering een punt ter discussie met name het geschatte oppervlak van het ontwerp riep vele vragen op.

Vormgeving en functie.

In de discussie rondom de kantoorflat en het provinciehuis waren statenleden met name gericht op één aspect, het aantal vierkante meters. De vormgeving van de gebouwen liet men grotendeels over aan de architect, zolang het ontwerp voldeed aan het eerder gestelde programma van eisen was men veelal tevreden. De interesse van de statenleden ging vooral uit naar de inhoud van het gebouw. Deze bovenmaatse interesse in het aantal vierkante meters is ongebruikelijk wanneer men kijkt naar ontwerpprocessen van andere politieke bouwwerken, meestal liet men dergelijke zaken over aan de ambtelijke bouwcommissie. Een mogelijke verklaring kan worden gevonden in het feit dat ruimtegebrek in het oude pand aan de Waterstraat de voornaamste stimulans was om tot nieuwbouw over te gaan.¹⁰¹

Maaskants bureau had in overleg met de bouwcommissie tijdens de ontwerpperiode onderzoek gedaan naar de verschillende indelingsvarianten en torenmodellen. Na verschillende pogingen viel de keuze uiteindelijk op een toren van dertien verdiepingen met een kantine bovenop, de totale hoogte bedroeg circa 62 meter.¹⁰² Niet alleen zou dit gebouw met een inhoud van circa 9000m² de hoeveelheid werkruimte verdubbelen ook zou de inrichting ervoor zorgen dat de werknemers een prettigere en efficiëntere werkomgeving hadden. Zo hechte de architect veel belang aan een goede ventilatie en verlichting in de kantoorruimte en werden de afdelingen die regelmatig bezoekers ontvingen aan de bodem van de toren geplaatst om geluidshinder te voorkomen.¹⁰³ Toch hadden de statenleden zo hun twijfels bij geschatte 9000m², was dit niet erg klein? Tijdens deze vergadering werd veelvuldig de vergelijking gemaakt met het in 1954 voltooide huis der provincie te Arnhem,

⁹⁸ Goodsell, 'The architecture of parliaments', 289.

⁹⁹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹⁰⁰ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹⁰¹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1 Notulen bouwcommissie, met agenda 1958-1961.

¹⁰² Provoost, *Hugh Maaskant*, 362.

¹⁰³ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

dit gebouw had bijna het dubbele aantal vierkante meters.¹⁰⁴ In het antwoord wat Maaskant en Kortmann gaven op deze vraag getuigt een heel andere visie op de functie van een provinciehuis, dan men in de Gelderse hoofdstad had. In een gebouw gaat niet alleen om volume maar ook om volumegebruik aldus de CvdK: *“In het zeer royale gebouw van Gelderland Zijn geen kamers voor Gedeputeerde staten, maar zijn wel ruimten voor het geven van concerten en toneelvoorstellingen en voor het houden van kleine openbare bijeenkomsten, die wij niet in ons gebouw willen onderbrengen”*.¹⁰⁵ Tijdens het ontwerpproces in Arnhem hadden J.J.M. Vegter en H. Brouwer in navolging van de Scandinavische ideeën over publieke gebouwen gekozen voor een gebouw waar met name de nadruk lag op de representatieve ruimten. Het gebouw moest in zekere zin een ontmoetingsplaats voor de bewoners van de provincie worden.¹⁰⁶ Kortmann en de andere leden van de bouwcommissie hadden echter de opdracht gegeven om meer de nadruk te leggen op de eigenlijke gebruiksruimten voor het dagelijks bestuur, de administratie en de uitvoerende organen.¹⁰⁷ De representatieve ruimte die het gebouw zou huisvesten: *de ontvangstzaal, de statenzaal, het plein en de entree* hadden wel een belangrijke plaats in het ontwerp van Maaskant gekregen, “men vroeg namelijk om een representatief gebouw niet een standaard kantoorflat”, maar de in de opdracht opgestelde richtlijnen en het budget vormden een grote beperking voor de omvang van het gebouw. Ondanks dat de opdracht werd gedreven vanuit functionele motieven ziet men ook in dit eerste ontwerpplan al, minder functionele, elementen die uiteindelijk werden verwezenlijkt in het uiteindelijke provinciehuis. De grote trap die het hart van het provinciehuis, de zwevende statenzaal, verbindt met de centrale hal werd hier voor het eerst uitgetekend. Maar net als bij de locatie van het gebouw ziet men dat ideeën over representativiteit en waardigheid strijden met de functionaliteit in de totstandkoming van politieke architectuur.¹⁰⁸

Na deze plenaire vergadering ging de bouwcommissie weer voortvarend aan de slag. Naast verschillende bouwtechnische kwesties zoals de plaatsing van het type lift, de ventilatie en verlichting werd ook gesproken over de zoektocht naar een geschikt aannemersbedrijf. De statenleden hadden aangedrongen dat architect en bouwcommissie op zoek zouden gaan naar Brabantse bedrijven. Men mocht alleen afwijken van dit aanbestedingsbeleid wanneer de offertes te hoog zouden uitvallen of men geen bedrijf kon vinden wat bekwaam genoeg werd geacht om de opdracht te vervullen. Bij deze keuze spelen verschillende argumenten mee. Ten eerste het economische argument, door de opdrachten zoveel mogelijk te geven aan Brabantse bedrijven stimuleerden men de regionale economie. Het tweede argument is echter van meer symbolische aard, volgens historica Laura Kolbe is er een belangrijke link te leggen tussen de keuze voor regionale bedrijven en regionale trots.¹⁰⁹ De toren en het provinciehuis werden door deze keuze niet alleen symbool van de provincie, het werden ook een meesterstukken voor de Brabantse vaklieden. De Brabanders konden hun kunde tentoonstellen aan alle die een bezoek

¹⁰⁴ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹⁰⁵ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹⁰⁶ H. Muller, ‘Interview J.J.M. Vegter bouwmeester huis der provincie Gelderland’ In: C.B. Alsche, J. Bos, J.E. Bodden Hosang, *Gelderland: officiële propaganda-uitgave met medewerking van het Provinciaal Bestuur van Gelderland, V.V.V.’s en tal van andere autoriteiten en instanties*, (Arnhem, 1954), 69-81, alhier 70-74.

¹⁰⁷ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹⁰⁸ M. Cullen, ‘Parlamentsbauten zwischen Zweckmäßigkeit, Repräsentationsanspruch und Denkmalpflege’, In: H.P. Schneider, W. Zeh, *Parlamentsrecht und parlamentspraxis in der Bundesrepublik Deutschland*, (Berlijn, 1989), 1845-1889 alhier 1886.

¹⁰⁹ L. Kolbe, ‘Communicating civic or historical pride?’, 71-74.

brachten aan dit bestuurscentrum. Het gebouw moest meer dan alleen de huisvesting van de provinciale staten zijn, het moest ook een symbool worden voor de provincie en zijn burgers. Dit laatste was met name belangrijk voor commissaris Kortmann, hij vreesde dat de recente gewestvorming de provincie in vieren dreigde te delen.¹¹⁰ Een herkenbaar gebouw als het provinciehuis zou kunnen helpen om de Brabantse gemeenschap een nieuw gevoel van eenheid en eigenwaarde te kunnen geven.¹¹¹

Inrichting

De inrichting van de kantoortoren werd na de vergadering van 22 april 1960 volledig overgelaten aan de architect en bouwcommissie. Maar ook de leden van de bouwcommissie gunde de architect een grote mate van vrijheid wat betreft de inrichting van de kantoren. De besprekingen over de toren bleven dan ook veelal beperkt tot bouwtechnische en financiële zaken.¹¹² Mogelijk kwam dit doordat de statenleden noch de hoofden van de commissie het inzicht hadden betreffende de inrichting van een modern kantoor. Dit zou verklaren waarom in 1960 besloot om advies in te winnen bij de Vereniging van Nederlandse Gemeente.¹¹³ Het apolitieke karakter van dit ontwerpproces zorgde ervoor dat het torenplan aan de Waterstaat in 1961 klaar was voor aanbesteding dit zou voor het representatieve provinciehuis wel anders zijn.

Binnen het ontwerpproces van het nieuwe provinciehuis vormde met name één ruimte een belangrijke drempel: de oude Statenzaal in het griffiegebouw. Verschillende statenleden en de hoofden van de provinciale diensten maakten zich sterk voor het behoud van deze zaal die al verschillende decennia als plenaire zaal voor de staten van Noord-Brabant diende.¹¹⁴ Behoud van de statenzaal betekende echter dat de plannen van Maaskant nooit volledig zouden kunnen worden uitgevoerd. In plaats van een heel nieuw provinciehuis zou men het oude griffiegebouw tot het skelet moeten strippen om vervolgens een nieuw, maar nog steeds oneconomisch, gebouw terug te plaatsen. Niet alleen was dit plan minder praktisch, ook zou dit leiden tot een minder fraai resultaat volgens de Rotterdammer.¹¹⁵ Maaskant schatte dat een dergelijk behoudend plan circa 40% goedkoper zou uitvallen.¹¹⁶ De lagere kosten van het strippen wegen volgens de architect niet op tegen de praktische voordelen van een heel nieuw gebouw.¹¹⁷

Het lot van de statenzaal bleef een heikel punt voor de statenleden.¹¹⁸ Na de buitengewone zitting van 22 april 1960 was de architect voortvarend te werk gegaan om te voldoen aan de snelheidswens die de statenleden over de afgelopen periode verschillende keren had uitgesproken.¹¹⁹ Het was echter de besluitenloosheid van diezelfde statenleden

¹¹⁰ L. Giebels, 'Gewestvorming in Nederland', *Ons erfdeel* 19:5 (1976), 645-659 alhier 650-651.

¹¹¹ B. van der Linden, 'Een hoog gedreven standaard', 56.

¹¹² BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1 Notulen bouwcommissie, met agenda 1958-1961.

¹¹³ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1 Notulen bouwcommissie, met agenda 1958-1961.

¹¹⁴ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr.15, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch.

¹¹⁵ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹¹⁶ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹¹⁷ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹¹⁸ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹¹⁹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 15, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1960-1962.

die de gemaakte tijdsplanning in gevaar bracht. Begin mei van 1960 komt Maaskant met een alternatief voor volledige nieuwbouw. De oude statenzaal behield in dit plan zijn representatieve ruimte maar niet langer als plenaire zaal maar als ontvangstzaal.¹²⁰ Door de statenzaal een belangrijke representatieve functie te geven deed de architect een belangrijke tegemoetkoming naar de statenleden zonder dat hij zijn plan voor een moderne statenzaal hoefde op te geven. De leden en voorzitter van de bouwcommissie kregen in het najaar van 1960 een presentatie betreffende dit plan. De statenzaal diende in deze schets niet alleen als ontvangstzaal maar ook als een scheiding tussen het gouvernementspaleis en de tuin tussen de publieke en de gesloten ruimtes.¹²¹ Na deze presentatie zag men dat de discussie weer terugviel op de functie die een dergelijke ruimte moest vervullen. Moest de zaal een ruimte worden voor de bewoners van de provincie of vooral een ruimte voor het provinciaal bestuur?¹²² Ook in deze discussie werd uiteindelijk duidelijk dat het provinciehuis niet de rol van ontmoetingsplaats of cultureel centrum moest vervullen, zoals men in Gelderland voor ogen had, de nadruk lag vooral op het bestuurlijke element.¹²³

Voor de overige representatieve ruimtes was in 1960 nog geen gedetailleerd eisenpakket opgesteld. Om tot een beter beeld te komen besloten statenleden op werkbezoek te gaan naar recent gebouwde gemeente- en provinciehuizen verspreid over heel Nederland. De statenleden kwamen tot de conclusie dat het provinciehuis van Noord-Brabant een sobere inrichting moest krijgen. Deze keuze werd niet alleen beïnvloed door het budget wat de provincie had berekend voor de nieuwbouw, ook de publieke opinie speelde hierbij een belangrijke rol. Statenlid Alberts: *“Ik zou het een trieste zaak vinden, wanneer wij straks, als wij een vorstelijk gebouw hebben, waarin wij ons allen zouden thuis voelen, zouden moeten zeggen: nu hebben wij een paleis, maar voor het arme Brabant is geen geld voor noodzakelijke activiteiten”*.¹²⁴ Statenleden vreesde dat een te rijk gedecoreerd gebouw tot onbegrip zou leiden onder de Brabantse bevolking.¹²⁵

Het ontwerpproces van het provinciehuis werd echter vroegtijdig afgebroken toen de gemeente 's-Hertogenbosch rond de jaarwisseling van 1961 de nieuwbouwplannen van de provincie alsnog afblies. Gemeente en provincie besloten hierna tot een kavelruil over te gaan. De plannen voor deze nieuwe locatie zouden later bekend komen te staan als locatie Zuidwal.

¹²⁰ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1 Notulen bouwcommissie, met agenda 1958-1961.

¹²¹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1 Notulen bouwcommissie, met agenda 1958-1961.

¹²² BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1 Notulen bouwcommissie, met agenda 1958-1961.

¹²³ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹²⁴ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹²⁵ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

3: Locatie Zuidwal.

Het nieuwe structuurplan van de gemeente 's-Hertogenbosch zette een streep door de nieuwbouwplannen van de provincie. Gemeente en provincie besloten tot een grondruil over te gaan: de percelen aan de Waterstraat werden ingewisseld voor een stuk grond aan de Zuidwal. Wederom kreeg Hugh Maaskant het verzoek een nieuw ontwerp te maken voor het provinciehuis. Deze nieuwe locatie bracht echter een hele nieuwe kluwen problemen met zich mee.

Vorbereiding ontwerpproces.

De Waterstraat had in het 1961 verschenen nieuwe structuurplan van de gemeente een belangrijke verkeersfunctie toebedeeld gekregen, als deel van de nieuw te bouwen ringweg om het centrum. Als gevolg van deze plannen zou de Waterstraat, die voornamelijk werd gebruikt voor bestemmingsverkeer, veranderen in een drukke verkeersader.¹²⁶ De nieuwbouwplannen van de provincie waren echter niet compatibel met de infrastructurele plannen van de gemeente. De toren stond het autoverkeer in de weg.¹²⁷ Mogelijk speelde de bezwaren tegen de te bouwen kantoorstoren een rol bij de plannen van de gemeente. Aan de andere kant van de discussie stond de provincie die het vooruitzicht van een drukke verkeersader tussen kantoorflat en provinciehuis niet zag zitten. Niet alleen waren architect en statenleden van mening dat een dergelijke weg grote gevolgen zou hebben voor de 'waardigheid' van de gebouwen. Ook zou dit de samenwerking tussen het ambtelijk en politiek bestuur bemoeilijken.¹²⁸ Een laatste argument tegen deze gemeentelijke plannen was van financiële aard. Statenleden vreesden dat de waarde van de door de provincie opgekochte panden in waarde zouden dalen wanneer de Waterstraat een belangrijke verkeersader werd.¹²⁹

Afgevaardigden van de provincie en gemeente kwamen tussen januari en mei 1962 veelvuldig bij elkaar in de hoop een oplossing te vinden voor de onverenigbare plannen. Toen deze onderhandelingen stuk liepen stelde de provincie de gemeente een ultimatum: *"Ofwel u biedt ons een terrein aan waarop we onze plannen kunnen realiseren ofwel wij eisen van u naleving van het oude contract".*¹³⁰ De afgevaardigden waren overtuigd dat dit snel kon worden gearrangeerd, temeer omdat het gemeentebestuur al direct had gewezen op eventuele mogelijkheden. Haast was geboden, de rijksgoedkeuring die de provincie had gekregen voor de bouwplannen had maar een beperkte tijdsduur. Op 21 mei datzelfde jaar kwam gemeente met een waardig alternatief, een perceel tussen de Mortelkazerne en de Beurdestraat aan de rand van het centrum. De gemeente stelde voor de kavels aan de Waterstraat te ruilen voor dit stuk grond aan de Zuidwal. De provincie ging akkoord, bouwen in een saneringsgebied als de Waterstraat was duur en onzeker.¹³¹ Mogelijk bood deze locatie nieuwe kansen die de uitvoering van de nieuwbouw zou bespoedigen.

Hugh Maaskant werd gevraagd om een nieuw ontwerp te maken voor deze kavel nabij de zuidwal. Deze kavel was niet alleen kleiner in oppervlak dan die aan de Waterstraat, ook de stedenbouwkundige situatie was dermate anders dan men het noodzakelijk achtte

¹²⁶ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹²⁷ T. Wouters, 'De voorspoedige geboorte van 'de Boschboom'', *Bosche Bladen*, 16:3 (2008), 78-85 alhier 81.

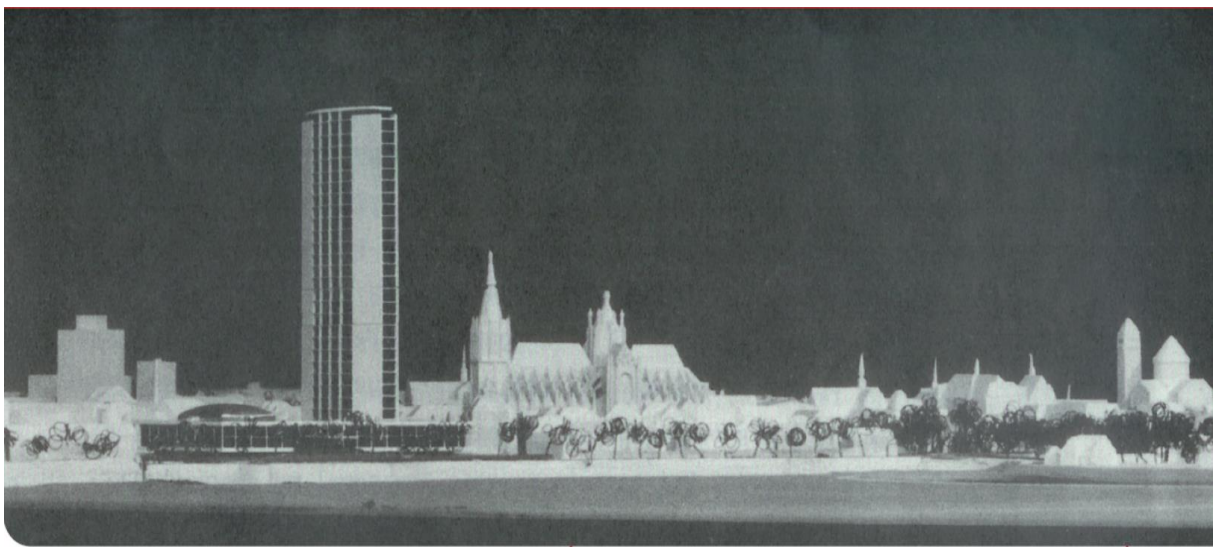
¹²⁸ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹²⁹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹³⁰ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹³¹ Provoost, *Hugh Maaskant*, 358.

met een nieuw ontwerp te komen.¹³² Enkele maanden later leverde Maaskant resultaat, drie ontwerpen voor een nieuw provinciehuis. Slechts een van deze ontwerpen kon echter de goedkeuring van Maaskant verkrijgen. Deze favoriet van Maaskant was niet veel meer dan een optelsom van zijn eerdere ontwerpen voor het provinciehuis en de administratietoren. Het grote verschil zat hem in het feit dat beide ontwerpen nu waren verenigd in een gebouw. De voet van het gebouw werd gevormd door een twee verdiepingen tellend representatief gedeelte waar bovenop een bijna ovaalvormige toren van circa 100 meter. Deze toren zou worden bekleed met natuursteen, waardoor het geheel een sterke vormgeving vertoonde dan het oorspronkelijke ontwerp.¹³³ Maaskant wist de leden van de bouwcommissie te overtuigen dat dit eerste plan, met zijn toren, de voorkeur van de provincie moest genieten.¹³⁴ Het laatste woord wat betreft de nieuwbouwplannen lag echter niet bij de provincie maar bij de gemeente, en deze had zo zijn twijfels bij de toren van Maaskant.

Afbeelding 4: Foto maquette ontwerp provinciehuis aan de Zuidwal in 's-Hertogenbosch. In het midden de Sint-Janskathedraal en links de geplande hoogbouw van het provinciehuis

¹³² BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹³³ Provoost, *Hugh Maaskant*, 360.

¹³⁴ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

Verhoudingen tussen provincie en gemeente.

Op 7 juni 1962 kwamen vertegenwoordigers van de provincie en de gemeente tezamen om te spreken over het nieuwe ontwerp van Hugh Maaskant. De burgemeester gaf aan geschrokken te zijn dat de provincie wederom had gekozen voor een torengedebouw op deze locatie. Het zuidelijke stadsaanzicht had de tand des tijds grotendeels ongewijzigd doorstaan en vanuit deze hoek konden bezoekers de stad nog in zijn middeleeuwse silhouet aanschouwen.¹³⁵ Dit stadsaangezicht werd in expliciet benoemd in de door de onderdirecteur van Gemeentewerken, de heer van Kessel, benoemde uitgangspunten voor de stedenbouwkundige plannen voor de stad: *'Behoud van typische driehoekspatroon, behoud van de functie van de drie van de voormalige stadspoorten naar het stadshart voerende hoofdstraten, vorming van een nieuwe verkeers- en cityring (met parkeerruimten) direct om de oude markt en voorts: de schepping van nieuwe werk- en woonkwartieren buiten de oude wallen, waarbij evenwel, althans in het zuidwesten, het vrije gezicht op de oude stad behouden zal blijven'*.¹³⁶ De provincie was echter een andere mening toebedeeld. De gemeente had zijn goedkeuring gegeven voor de hoogbouw aan de Waterstraat, zodoende kon hoogbouw ook aan de Zuidwal worden gerealiseerd.¹³⁷ Het college van bestuur had het terrein aan de Zuidwal toebedeeld aan de provincie met de verwachting dat alleen het representatieve gedeelte zou verhuizen naar deze nieuwe locatie.¹³⁸ Naarmate de besprekingen tussen het college van bestuur en de provincie vorderde werd steeds meer duidelijk dat het gat tussen beide bestuursorganen niet zou worden overbrugd. Om deze impasse te doorbreken besloot men wederom een groep deskundigen om advies te vragen. Deze werden onderverdeeld in twee commissies: een stedenbouwkundige en een schoonheidscommissie.¹³⁹

De stedenbouwkundige commissie liet zich overwegend negatief uit over de nieuwbouwplannen van Maaskant. Alleen het lid Oud steunde Maaskant ten volste in zijn ontwerpkeuze en beval zelfs aan de hoogste variant van 100 meter te kiezen. Hij had echter wel zijn twijfels bij de vormgeving van de toren, die hij te veel *'nadrukkelijke elementen'* vond bevatten. Hoe doorzichtiger en ijler van aanblik de toren, hoe beter het stedenbouwkundig paste aldus Oud.¹⁴⁰ De overige leden van de stedenbouwkundige commissie en de voltallige schoonheidscommissie wezen het plan voor het provinciehuis af. Bij deze afwijzing speelde ook een derde partij een belangrijke rol namelijk de bevolking van de stad Den Bosch.

¹³⁵ M. Provoost, *Hugh Maaskant*, 358.

¹³⁶ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 23 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹³⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹³⁸ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹³⁹ De stedenbouwkundige commissie bestond uit de stedenbouwkundige S.J. van Embden en de architecten J.F. Berghoef en J.J.P. Oud en stedenbouwkundige van de gemeente Kuiper. De schoonheidscommissie bestond uit de architecten Hendriks, De bever en van Daalen.

¹⁴⁰ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 23 Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962 – 1964.

Verhoudingen tussen Provincie en Burgers.

Ondanks alle maatregelen die gemeente en provincie hadden genomen waren tien jaar na de initiële start van het ontwerpproces de plannen in de publiciteit verschenen. Een kleine groep burgers, waaronder advocaat Hein Bergé en architect Jan van der Eerden hadden zich in een actiegroep verenigd onder de naam 'Comité Behoud Binnenstad 's-Hertogenbosch'. Deze groep die zich inzetten voor het behoud van de historische binnenstad wist veel steun onder de burgers van de stad toen zij een artikel in het Brabants Dagblad publiceerde met daarin de plannen van de provincie.¹⁴¹ Volgens het comité sloopte de overheid hectare historische binnenstad nodeloos voor een nieuw provinciehuis en een ringweg. Het comité vroeg zich af of men bij de overheid dan geen kennis had van de architectonische en historische waarde van de tuin van het gouvernementspaleis, de Mortel-Kazerne en bovenal de Sint-Jan. De toren van deze kathedraal vormde samen met de markt al eeuwen het hart van het historische gebalanceerde stratenplan van de binnenstad. De katholieke bevolking van de stad vreesde dat de bouw van een 100 meter hoge flat op zo'n 400 meter afstand de kathedraal zou degraderen tot een onopvallend gebouwtje, gelegen in de schaduw van het provinciehuis. Het behoud van het historische karakter was echter niet het enige doel van het comité.

Het comité protesteerde met name ook tegen de geheimzinnigheid van het bestuur dat het ontwerp geheimhield *'alsof het een raketbasis betreft'*.¹⁴² De leden van het comité waren van mening dat de burgers betrokken moesten worden bij het ontwerp van een object dat zo belangrijk is voor de gehele bevolking, stad en provincie. De boodschap van het comité leek succes te hebben want hoewel de kansen voor participatie beperkt bleven, wist men vanaf dit moment wel de radiostilte te verbreken. De bestuurders in het gemeente- en provinciehuis leken te hebben geluisterd want vanaf de zomer van 1962 ziet men steeds meer krantenberichten verschijnen over het ontwerpproces en de plannen voor de nieuwbouw.

Architect Maaskant leek zich niet heel veel aan te hebben getrokken van de openbare meningsvorming over zijn plannen. Als niet Rooms-Katholieke Rotterdammer had hij waarschijnlijk een andere mening over de verhoudingen tussen provinciehuis en Sint-Jan dan het merendeel van de bevolking van Den Bosch.¹⁴³ Een provinciaal bestuurscentrum verdiende het, als onderdeel van een eigentijdse democratie, om het hoogtepunt in het stadsbeeld te zijn.¹⁴⁴ Toch was de architect, mogelijk mede dankzij de briefwisseling met de CvdK, tot de conclusie gekomen dat hij zich moest afzetten tegen de aantijging dat zijn toren concurreerde met de Sint-Jan.¹⁴⁵ *"Het vervelende is, dat men het geheel beoordeelt vanuit een star punt, namelijk vanuit Vught"* aldus Maaskant verwijzende naar de kritiek in de media.¹⁴⁶ Hij liet daarom een maquette maken die, naar zijn mening, zou aantonen dat het gebouw een aanwinst zou zijn op het stadssilhouet vanuit verschillende kanten.

Mogelijk was het, de valse start die het ontwerp maakte in zijn bekendmaking naar de bevolking of het grote contrast tussen de nieuwbouw en de historische binnenstad maar ondanks verschillende pogingen om zijn gelijk te tonen wist Maaskant slecht een enkele

¹⁴¹ T. Wouters, 'De voorspoedige geboorte van 'de Boschboom'', *Bosche Bladen*, 16:3 (2008), 78-85 alhier 81-82.

¹⁴² H. Bergé, Wordt de Sint-Jan gedegradeerd tot een onopvallend gebouwtje, gelegen in de schaduw van het huis der provinciale ambtenaren? *Brabants Dagblad (stadseditie)*, (23-08-1962).

¹⁴³ Provoost, *Hugh Maaskant*, 360.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 24 Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962 – 1964.

¹⁴⁶ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 24 Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962 – 1964.

inwoner van Den Bosch te overtuigen van zijn plannen.

Analyse van de plannen

In deze paragraaf zal worden gekeken naar de locatie, de vorm en functie, en de inrichting van het te ontwerpen provinciehuis aan de Zuidwal. Uit eerdere gesprekken tussen de verschillende partijen, waaronder de gedeputeerde staten, hoofden van de provinciale diensten en provinciale staten was naar voren gekomen dat het programma van eisen ongewijzigd zou blijven voortbestaan voor deze nieuwe locatie. Hoewel senioren van de gedeputeerde staten in mei van 1962 werden ingelicht over de nieuwe locatie kwam het onderwerp nooit binnen een plenaire vergadering ter sprake. De twijfelende houding van de gemeenteraad, het negatieve advies van de deskundigen en maatschappelijke onrust die was ontstaan in navolging van de vroegtijdige bekendmaking van de nieuwbouwplannen hadden bouwcommissie overtuigd dat het geen zin had te spreken over een plan dat niet levensvatbaar plan werd geacht.¹⁴⁷ Het politieke debat rondom de nieuwbouwplannen vond in de periode van mei tot oktober 1962 voornamelijk plaats in de raadszaal en de media. Toch werd er binnen de muren van het griffiegebouw aan de Waterstraat weldegelijk gediscussieerd over de plannen namelijk tijdens de bijeenkomsten van de bouwcommissie.

Locatie

In tegenstelling tot de locatie aan de Waterstaat was het perceel nabij de Zuidwal niet gekozen door de bestuurders. Planologen van de dienst gemeentewerken hadden deze locatie aangewezen als een geschikte bouwlocatie. Zoals eerder gesteld ging de provincie akkoord met deze nieuwe locatie vanwege de onverenigbaarheid van Maaskants ontwerp en de stedenbouwkundige plannen van de gemeente. Er waren echter volgens de leden van de bouwcommissie ook nog andere argumenten in het voordeel van deze nieuwe locatie. Het eerste argument was vooral van een stedenbouwkundige aard. De kavel lag aan de rand van het centrum van de binnenstad. Het nieuwe provinciale bestuurscentrum kon dus alsnog een belangrijke rol spelen bij de verjonging van de stad.¹⁴⁸ Eindhoven en Tilburg hadden al enkele nieuwe elementen in hun stadssilhouet geïntroduceerd door hoogbouw toe te staan. Wilde Den Bosch blijven concurreren met deze andere steden in hun moderniseringsslag dan moest ook de provinciehoofdstad er volgens de architect aan geloven.¹⁴⁹ Verder kon deze locatie eveneens bogen op de nabijheid van het symbool voor provinciaal bestuur, het gouvernementspaleis. Het nieuw te bouwen provinciehuis zou in het verlengde van het paleis komen te liggen, achter de monumentale tuin. Dit argument wat door het comité behoud binnenstad werd gebruikt als argument tegen de nieuwbouwplannen was volgens de architect juist een groot voordeel. Het oude en het nieuwe zouden door de tuin worden verbonden en alsnog een geheel vormen.¹⁵⁰

Een ander aspect van dit plan wat werd gezien als een nadeel door het comité maar een voordeel volgens de architect was de prominente positie die de nieuwbouw in het stadssilhouet zou hebben. Met name richting het zuiden zou de toren nog op grote afstand zichtbaar zijn, dit had de architect vooral te danken aan de aanwezigheid van natuurgebied Het Bossche Broek. Na de oorlog had de gemeente plannen om dit gebied te bebouwen,

¹⁴⁷ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹⁴⁸ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.

¹⁴⁹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹⁵⁰ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

maar op aandringen van natuurbeschermers binnen de bond Heemschut, gemeente Vught en contactcommissie voor natuur- en landschapsbescherming wist men de gemeente te overtuigen dat dit natuurgebied, met zijn grotendeels ongeschonden zicht op de vestingwerken aan de Zuidwal, behouden moest blijven.¹⁵¹ Maaskants toren, was een statement gezet in steen die het maatschappelijk belang van het provinciaal bestuur moest duidelijk maken.

Ten slotte werd er ook een argument van een meer functionele aard gebruikt ter verantwoording naar de senioren van de gedeputeerde staten. Het oppervlak van de kavel mocht misschien kleiner zijn, maar het provinciehuis zou aan de rand van het centrum beter bereikbaar zijn dan aan de Waterstraat.¹⁵²

Vormgeving en functie

Op 21 juni 1962 gaf Hugh Maaskant toelichting op de drie ontwerpvarianten die hij had gemaakt voor deze nieuwe locatie nabij de Zuidwal. Het eerste plan bestond uit laag representatief gedeelte van circa twee verdiepingen met daarboven een kantoortoren. Deze kantoortoren hoefde maar veertien verdiepingen te zijn om te voldoen aan het programma van eisen wat door de provincie was opgesteld. Maaskant wilde echter liever deze toren verhogen met nogmaals elf verdiepingen tot een hoogte van circa 100 meter, want hierdoor zou men esthetisch gezien het optimum bereiken.¹⁵³ Het tweede plan bestond uit een horizontaal gebouw met een gelijk oppervlak, gebouwd rondom een binnenplaats waardoor men in wezen zou kiezen voor een middeleeuws gebouw. Het derde plan bestond uit een middelhoog horizontaal gebouw, waar de kantoren verspreid zouden worden over de verschillende verdiepingen. Eigenlijk was meteen al duidelijk dat plan 1 de enige juiste was in de ogen van Maaskant.¹⁵⁴ De overige plannen dienden vooral om zijn gelijk aan te tonen. Een horizontaal middelhoog gebouw zou volgens de architect niet alleen als een soort muur optreden, waardoor het zicht op de stad en in het bijzonder de Sint-Jan zou worden beperkt, het zou ook nog verloren raken in het silhouet van de stad. Er zouden immers volgens de architect nog vele horizontaal gerichte gebouwen in de stad verschijnen.¹⁵⁵ Binnen de muren van de vergaderzaal gaf de architect zijn intenties met de hoogbouw open en bloot toe: *“Ons inziens moet in het gehele stedenbouwkundige silhouet van het Provinciehuis niet ook een toren hebben, maar de toren hebben”*¹⁵⁶

De bouwcommissie leden waren enthousiast over het torenplan. Niet alleen zou de provincie zetelen in een architectonisch en letterlijk hoogtepunt ook wist Maaskant de twee losse gebouwen van de Waterstraat tot een organisch geheel te verwerken.¹⁵⁷ Door het representatieve gedeelte te huisvesten in de voet van de toren voorkwam Maaskant dat geluidsoverlast veroorzaakt door bezoekers van het gebouw de kantoorruimten zou bereiken. Het schotelvormige dak van de Statenzaal gaf een prominente plek aan het

¹⁵¹ ‘Protest tegen Bossche Plannen’, *De Tijd*, (19-01-1956) voor meer info over de conservatie van dit gebied zie P. Verhagen, *Parels van het Bossche Broek*, (Boxtel, 2017).

¹⁵² BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 813, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex, 1963 november.

¹⁵³ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹⁵⁴ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

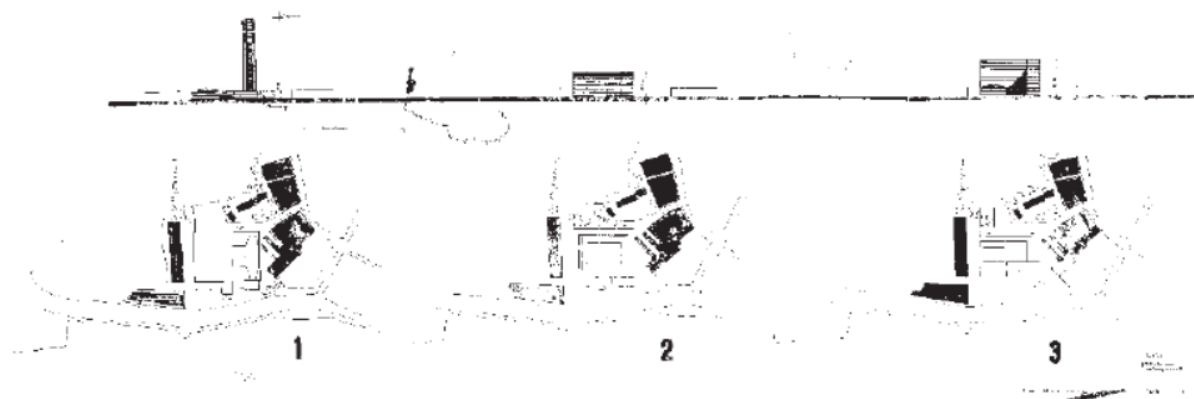
¹⁵⁵ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹⁵⁶ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 24 Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962 – 1964.

¹⁵⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 24 Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962 – 1964.

provinciaal bestuur.¹⁵⁸ Ook het eerder gegeven stedenbouwkundige advies voor de Waterstraat leek in het voordeel van Maaskants ontwerp te spreken, een middelhoog horizontaal gebouw was in de ogen van de deskundigen Berghoef, Oud en van Emden funest voor hoogbouw in de historische binnenstad.¹⁵⁹ Het gemeentebestuur en de door hen aangestelde commissies was niet overtuigd van de plannen van Maaskant. Het nieuwe advies van de in juni 1962 opgerichte stedenbouwkundige en schoonheidscommissie waren vernietigend, het plan van de Heer Maaskant was niet alleen stedenbouwkundig maar ook vanuit het welstandkundig aspect niet acceptabel.

Dit negatieve advies van externe deskundigen en de vijandige publieke opinie betekende het einde voor Maaskants plannen om een bestuurscentrum in de binnenstad van de stad te verwezenlijken. De provincie drong wederom aan op compensatie in de vorm van een nieuwe geschikte locatie, zou de gemeente 's-Hertogenbosch niet meewerken dan zou het provinciehuis wel eens kunnen gaan verhuizen naar Tilburg of Breda.¹⁶⁰ De gemeente leek gevoelig voor dit dreigement want al in het najaar van 1962 werd gesproken over een alternatieve locatie aan de periferie van de stad. In dit weiland zou na een ontwerpproces van meer dan 10 jaar eindelijk de eerste schop in de grond worden gestoken.

Afbeelding 5: Drie plannen geschetst door Hugh Maaskant voor Zuidwal

¹⁵⁸ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9 Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962 – 1964.

¹⁵⁹ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9 Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstaat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.

¹⁶⁰ R. Brouwers, 'Hoe Den Bosch aan z'n provinciehuis kwam', *Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten*, 37:12, (1967), 277-280 alhier 278.

4. Project Zuid.

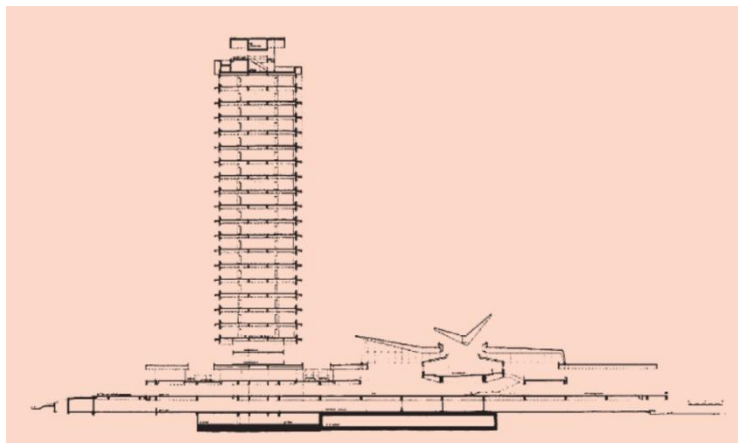
Een onwillige gemeenteraad en vijandige publieke opinie hebben het provinciehuis verdreven naar de periferie van Den Bosch. Deze nieuwe kavel was pas vrij recent in bezit van de gemeente gekomen en leek uitermate geschikt voor de nieuwbouwplannen van de provincie. De grond was volledig in handen van de gemeente dus de ruilverkaveling moest snel kunnen verlopen. Op deze locatie zou Maaskant in samenwerking met de bouwcommissie zijn magnum opus verwezenlijken, een huis voor de provincie.¹⁶¹

Vorbereidingen bouwproces

Tijdens de vergadering van 23 oktober 1962 sprak CvdK Constant Kortmann voor het eerst over een derde locatie, een weiland aan de periferie van de stad die door een gemeentelijke grenscorrectie in handen was gekomen van de gemeente Den Bosch. Hoewel deze locatie uitermate geschikt leek om tot een spoedige realisatie van de bouwplannen te komen waren er nog verschillende kwesties die moesten worden afgehandeld alvorens men eindelijk aan de slag kon gaan.

De eerste meest prangende kwestie was die van de kavelruil. Persrelazen en de moeizame onderhandelingen met het college van B&W hadden de verhouding tussen gemeente en provincie enigszins bekoeld.¹⁶² Met name het statenlid Teijssen vroeg zich af of de provincie, alvorens tot ruil over te gaan, niet moest kijken of het beleid van de gemeente de provincie geen schade had berokkend.¹⁶³ Het statenlid bepleitte zelfs om te kijken of de provincie de gemeente niet kon dwingen om alsnog akkoord te gaan met de bouw van de kantoorstoren en het provinciehuis aan de waterstraat.¹⁶⁴ Een andere vrees die onder de statenleden heerste was het feit dat de gemeente tijdens het ontwerpproces op deze nieuwe locatie wederom koudwatervrees zou oplopen. Ondanks alle twijfels kregen de gedeputeerde staten aan het eind van deze vergadering toch toestemming om te onderhandelen over deze nieuwe locatie. Na deze vergadering verliepen de onderhandelingen met de gemeente snel. In 1963 gingen de Provinciale Staten akkoord met een grondruil tussen de provincie en gemeente. De provincie stond het bouwterrein van het eerste plan af aan de gemeente en kreeg 4 hectare bouwrijpe grond aan de rijksrondweg in het zuiden van Den Bosch.¹⁶⁵ De aanwezige ruimte op deze nieuwe kavel nodigde uit voor een heel nieuw plan, maar alvorens Maaskant een gedetailleerd plan kon opstellen moest de provincie eerst met een nieuw programma van eisen komen.

De verantwoordelijkheid voor het opstellen van het programma van eisen lag

Afbeelding 6: Dwarsdoorsnede van het provinciehuis.

¹⁶¹ B. van der Linden, 'Een hoog gedreven standaard', 46.

¹⁶² BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹⁶³ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹⁶⁴ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹⁶⁵ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 31, Grondruil met gemeente 's-Hertogenbosch voorbereiding project Zuid 1962-1971.

ondanks alle veranderingen nog steeds bij de bouwcommissie. Ter ondersteuning van de bouwcommissie werd in 1963 een werkgroep, later werkcommissie genoemd, opgericht waarin alle provinciale diensten waren vertegenwoordigd.¹⁶⁶ De eerste taak van deze werkgroep was het opstellen van een programma van eisen met namen gericht op het kantoorgedeelte. Hierbij werd zij geassisteerd door het bureau Personeelsbeheer en Organisatie van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. De volgende maanden werden gevuld met verschillende besprekingen waarin Maaskant en de leden van de bouwcommissie in overleg traden over het programma van eisen. De eisen die werden gesteld hadden weinig invloed op het exterieur van Maaskants ontwerp, deze waren met name gericht op het interieur van het gebouw. Naast een opsomming van de ruimtes die aanwezig moesten zijn in het representatieve gedeelte van het provinciehuis werd er kort beschreven aan welke eisen deze ruimtes moest voldoen.¹⁶⁷ Dit was een bewuste keuze, teveel bemoeienis vanuit de provinciale staten zou niet alleen maar leiden tot vertraging.¹⁶⁸ Zo beschreef men in dit programma het representatieve gedeelte als volgt *“aard en omvang moet ook in de toekomst nog voldoen aan hoge eisen welke de – ook representatieve – taak van het provinciaal bestuur in een dynamische provincie als Noord-Brabant stelt”*. Door het hele document benadrukt men de flexibiliteitseis die de provincie bij het pand stelde, het gebouw moest voor de lange termijn worden gebouwd. Dit betekende vooral dat er genoeg ruimte moest zijn voor een groeiend ambtenarenapparaat. De bouwcommissie vergaderde tijdens het opstellen van het programma van eisen veelvuldig met Maaskant zodat ontwerp en programma van eisen op elkaar waren afgestemd. Ruim een half jaar nadat de initiële opdracht werd gegeven was het programma van eisen gereed en kon het plan voor het nieuwe provinciehuis aan Provinciale Staten worden voorgelegd.

Op 16 september 1963 stond Hugh Maaskant voor de 3^e maal voor provinciale statenleden om zijn ontwerpplannen te presenteren. De onderdelen waaruit dit ontwerp bestond waren in de loop van het ontwerpproces ontwikkeld en gestabiliseerd: een toren voor de kantoren, een laag horizontaal gebouw voor de publieke ruimten en een representatieve Statenzaal.¹⁶⁹ Het publieke gedeelte diende als fundament voor de toren, en de statenzaal met zijn expressieve dak werd de focus van het complex. Van een verhit debat was tijdens deze bijeenkomst geen sprake, over het algemeen leek men zeer tevreden bij het sobere doch waardige gebouw wat Maaskant had ontworpen. De onderwerpen die werden besproken waren vooral zaken van een meer praktische aard: de ingangen van het pand, de capaciteit van de liften, ventilatie, het aantal vierkante meters en de begroting die Maaskant had gemaakt voor het plan. Een exacte begroting kon Maaskant tijdens deze vergadering nog niet geven, een gefundeerde schatting kwam uit op een bedrag van bijna 30 miljoen gulden.¹⁷⁰ Voor dit bedrag zou de provincie een provinciehuis van 141.000m³ krijgen, meer dan het dubbele dan het huis der provincie in Arnhem.¹⁷¹ Op 30 september 1963 gaven de statenleden hun goedkeuring voor het ontwerpplan.

In 1963 werd het takenpakket van de bouwcommissie uitgebreid in verband met de voorbereiding van de daadwerkelijke bouw, welke in 1966 zou aanvangen. Om de

¹⁶⁶ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 158, Verslagen van besprekingen werkgroep bouw provinciehuis, 1963.

¹⁶⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 158 verslagen van besprekingen werkgroep bouw provinciehuis, 1963.

¹⁶⁸ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 821, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex, 1966 januari-mei.

¹⁶⁹ Provoost, *Hugh Maaskant*, 361.

¹⁷⁰ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 812, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1963 september.

¹⁷¹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 812, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1963 september.

bouwcommissie te ontzien en om een zekere vaart in het project te houden werd ditzelfde jaar ook een commissie ad hoc opgericht. Deze commissie die bestond uit de fractievoorzitters van de verschillende partijen plus nog een aantal andere statenleden. Deze commissie werd betrokken bij alle belangrijke beslissingen omtrent de bouw. Hieronder verstond men zaken op het gebied van aanbesteding en gunning, financiën evenals de kunstzinnige aankleding van het gebouw.¹⁷² Ter ondersteuning van de statenleden werden er ten slotte ook nog enkele ambtelijke begeleidingscommissies opgericht: De technische en financiële begeleidingscommissies. Deze scheidslijn tussen de beslissende politieke commissies en ondersteunende ambtelijke commissies bleef een groot deel van het voorbereidende proces intact. Pas in een latere fase, namelijk tijdens de inrichting, kreeg het ambtelijk personeel meer inspraak in het uiterlijk van hun werkruimten.¹⁷³

Het laatste onderwerp dat moest worden besproken voor men de eerste spade in de grond kon steken was de financiering. In het voorjaar van 1966 kwamen de statenleden bijeen om te spreken over de kredietverlening voor de nieuwbouwplannen en de financiële gevolgen hiervan. Al snel bleek dat door inflatie, opgelopen materiaal- en loonkosten en wijzigingen in de plannen, de toren werd verhoogd met enkele verdiepingen, bleek de schatting van 30 miljoen te laag. Tijdens deze vergadering sprak men tot ongenoegen van verschillende statenleden nu al van een budget van ongeveer 46 miljoen gulden.¹⁷⁴ De voorzitter moest namens de bouwcommissie en de commissie ad-hoc de twijfelde statenleden overtuigen van de noodzaak van dit hogere budget. Hij wees hierbij met name op het ruimtegebrek en de inefficiënte indeling van de gebouwen van de provincie.¹⁷⁵ De financiering voor de bouw, werd grotendeels geput uit in het verleden gekweekte reserves. Overigens moest er uiteindelijk ook nog een deel extra worden geleend om tot het uiteindelijke bedrag van 57 miljoen gulden voor de constructie en inrichting van het provinciehuis te komen.¹⁷⁶

¹⁷² BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 160, Verslagen van besprekingen, met bijlagen, bouwcommissie ad hoc, 1963-1972.

¹⁷³ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 127, Correspondentie over gevoerde beleid met betrekking tot kunstaankopen voor nieuwbouw, 1967-1972.

¹⁷⁴ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 821, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1966 januari-mei.

¹⁷⁵ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 821, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1966 januari-mei.

¹⁷⁶ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 85, Financiering bouw 1970-1972.

Verhoudingen Provincie en Gemeente.

De publicatie van de plannen voor de Zuidwal en de afwijzingen had de relatie tussen provincie en gemeente onder flinke druk gezet. Voor het eerst toonden verschillende statenleden hun ongenoegen over de beslissingen van het college van burgemeesters en wethouders. Men memoreerden tijdens een vergadering van 23 oktober 1962 naar de moeizame weg die de provincie had afgelegd om op het punt te komen waar men nu was. Van het eerste ontwerp van een Kantoortoren en provinciehuis aan de Waterstraat tot aan de locatie aan de Zuidwal had de provincie in nauw overleg gehandeld om de bouw van het provinciehuis zo spoedig mogelijk te verwezenlijken. Zowel aan de Waterstraat als aan de Zuidwal had het college van B&W een beslissende rol gespeeld in het mislukken van de plannen.¹⁷⁷ Verschillende leden vroegen zich dan ook af of de provincie geen recht had op compensatie.

Het gemeentebestuur had door zijn handelen financiële schade berokkend aan de provincie. Ten eerste hadden ze om onduidelijke redenen hun infrastructurele plannen aangepast, het verbreden van de Waterstraat, wat het bouwrijpe terrein van de provincie ongeschikt had gemaakt.¹⁷⁸ Ten tweede had de afwijzing van beide plannen niet alleen tot extra ontwerpkosten geleid maar ook hadden de nieuwbouwplannen van de provincie enorme vertraging opgelopen. De Commissaris Kortmann stelde tijdens deze vergadering dat de gedeputeerde staten geduldig wachtten op het antwoord van de gemeente. Wanneer de gemeente aan zijn verplichtingen zou voldoen en de provincie een vervangend bouwterrein zou bieden. Wat de provincie zou doen wanneer de gemeente niet zou doen werd niet verteld. Ondanks dit alles bleef men het belang van een compromis benadrukken.

Wat betreft de vormgeving stelde de statenleden dat de provincie niet koste wat het kost moest pleiten voor een hoge toren.¹⁷⁹ *“Ik wil wel ten principale vaststellen, dat zich niet de legende moet vormen, dat het provinciaal bestuur voortdurend en onder alle omstandigheden ernaar heeft gestreefd en wil streven slechts een provinciehuis te verkrijgen dat zeer hoog optorent”*.¹⁸⁰ Het statenlid Teijssen was zich bewust van de voorkeur die Maaskant en de Kortman hadden voor een hoogbouw maar waarschuwde dat het vasthouden aan dergelijke ideeën over de vormgeving het proces alleen maar zouden vertragen.¹⁸¹ Ook in de keuze van de bouwlocatie moest de provincie zich flexibel opstellen. Tijdens de vergadering werd door de statenleden voorgesteld om een staalkaartenboek van de gemeente op te stellen. Op deze kaart moesten alle potentiële bouwlocaties voor het provinciehuis worden aangegeven, een dergelijk overzicht zou ervoor moeten zorgen dat het gebouw sneller zou worden gerealiseerd.¹⁸² Een dergelijke kaart is er nimmer gekomen, afgevaardigden en deskundigen van beide partijen kwamen al snel tot de conclusie dat de locatie naast de rijksrondweg de meest geschikte was.

¹⁷⁷ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹⁷⁸ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.

¹⁷⁹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹⁸⁰ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹⁸¹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

¹⁸² BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.

Analyse van de plannen.

In 1966 staken de niet herkozen statenleden op het perceel tussen de rijksrondweg naar Nijmegen-Tilburg en de kruising van Gestelse- Pettelaarseweg de eerste spade in de grond. In vijf jaar tijd zou op dit perceel een huis voor de provincie worden opgebouwd. In deze volgende paragraaf zal worden gekeken naar de locatie, vormgeving en functie en het interieur van het provinciehuis in Den Bosch.

Locatie

De locatie naast de rijksrondweg naar Nijmegen-Tilburg en de kruising van Gestelse- Pettelaarseweg was net als bij de Zuidwal niet gekozen door de provincie maar door de gemeente. Deze kavel was volgens de gemeente uitermate geschikt voor de bouw van een nieuw provinciehuis. De voornaamste argumenten ter verdediging deze locatie waren van functionele aard. Het eerste argument wat de gemeente gebruikte om de gedeputeerde staten te overtuigen was het feit dat de kavel volledig in het bezit was van de gemeente. Dit had als gevolg dat er na de kavelruil geen moeilijke juridische procedures hoefden worden uitgevoerd om eventuele inwoners uit te kopen. Hierdoor kon de provincie snel tot constructie van het gebouw overgaan, een belangrijk feit aangezien de rijksgoedkeuring voor de plannen maar beperkte tijd van kracht was.¹⁸³

Het tweede argument wat werd gegeven was eveneens van functionele aard, namelijk de verbindingswegen. Rondom de kavel lagen de Gestelse en Pettelaarseweg waardoor het gebouw zowel vanuit de binnenstad van Den Bosch als de dorpen naar het zuiden, Sint-Michielsgestel en Schijndel, gemakkelijk te bereiken was voor potentiële bezoekers. De rijksrondweg, de latere A2, lag eveneens op circa 700 meter afstand van de kavel waardoor bezoekers uit het westen van Noord-Brabant en van boven de rivieren het provinciehuis makkelijk konden bereiken.¹⁸⁴ Om de infrastructuur in de directe omgeving nog beter te benutten werd kort na acceptatie Rijkswaterstaat gevraagd om een dubbele afrit van de rijksweg ter hoogte van het provinciehuis. Het provinciehuis zou op deze locatie een entree voor Den Bosch vormen.

Het laatste argument had betrekking tot de omvang van de kavel. Met zijn 4,21 hectare was deze kavel in de periferie van de stad veruit de grootste die de provincie tot op heden was toebedeeld. Hiermee kon Maaskant, in tegenstelling tot de locatie aan de Zuidwal, zijn ontwerp breed uitzetten met een vijver en een groot representatief voorplein.¹⁸⁵ Dergelijke elementen zorgde ervoor dat het provinciehuis een entree krijgen die waardig was voor de provincie Noord-Brabant. Het belang van dit laatste valt te verklaren aan de hand van Lasswells hypothese die stelt dat gebouwen niet alleen een voertuig zijn voor een beoogde boodschap, maar dat die boodschap ook kan worden veranderd door de omgeving.¹⁸⁶ Er zat echter wel een nadeel aan deze kavel, deze lag laag en er was een kleine kans dat het terrein overstromden. Maaskant en de leden van de bouwcommissie hadden hier echter al snel een oplossing voor bedacht. Maaskant en de bouwcommissie kwamen tot de conclusie dat de kavel moest worden verhoogd, de grond hiervoor zou worden verkregen door een vijver te graven tussen de rijksrondweg en het provinciehuis. De verhoging en vijver vervulden in de ogen van Maaskant echter niet alleen een functioneel doel. Niet alleen voorkwam de vijver dat de kavel gemakkelijk zou overstroomden het had ook

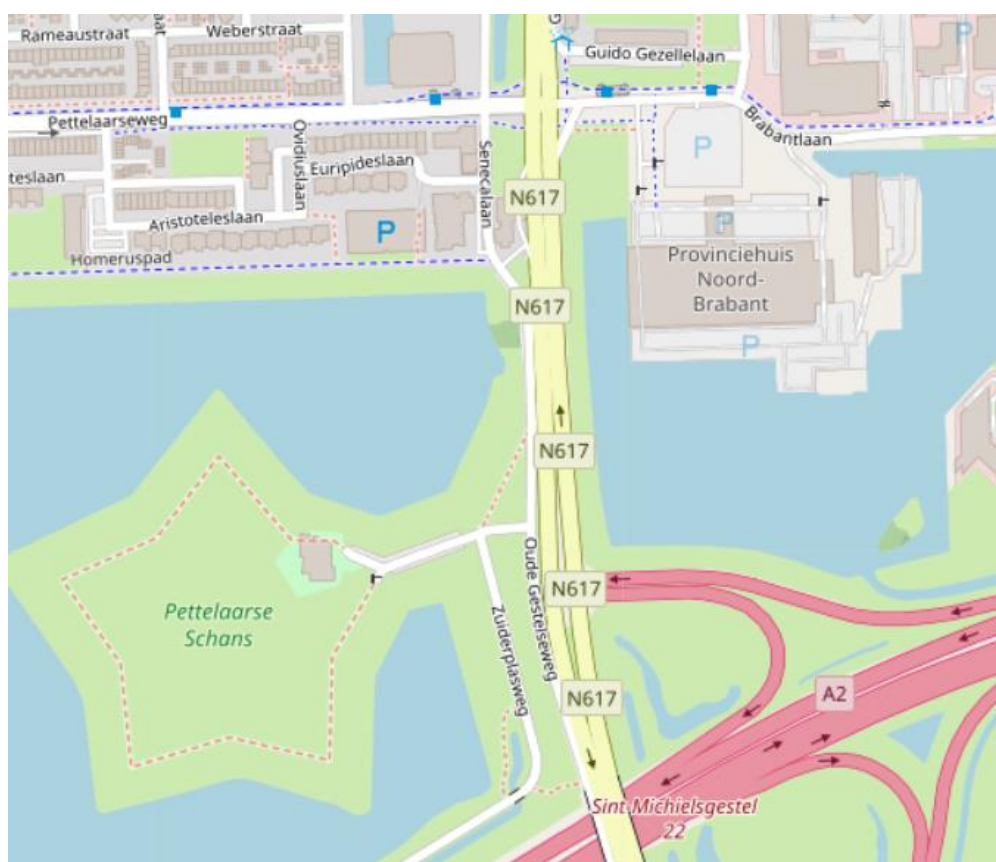
¹⁸³ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 808, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1963 januari.

¹⁸⁴ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 812, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1963 september.

¹⁸⁵ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 24, Correspondentie voorbereiding Zuid 1962-1964.

¹⁸⁶ Lasswell, *The signature of power*, 89.

een symbolisch functie.¹⁸⁷ De vijver creëerde vanuit het zuiden gezien een continuïteit met de zuiderplas die rondom de Pettelaarse schans ligt, een stervormig verhoging ter herinnering aan het 17^e eeuwse fort wat op deze locatie lag. Het provinciehuis zou in het verlengde van deze schans, een nieuw bastion vormen van de stad.¹⁸⁸ Een dergelijke symbolische betekenis wist de architect ook te geven aan de verhoging van de kavel. *“Bouwwerken zijn de grootste monumenten van elke beschaving, daaraan kunnen wij haar direkt herkennen”*.¹⁸⁹ Door de kavel op te hogen kon Maaskant eindelijk zijn visie verwezenlijken waarin het provinciehuis een prominente plaats in het stadsaanzicht kreeg, de provincie kreeg *“De toren”* van de stad. Lasswell stelt dat de ruimtelijke verhoudingen tussen gebouwen ons kan vertellen over de dynamiek die bestaat tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Zoals het belang van banken en bedrijven in de Verenigde Staten wordt benadrukt door de hoogte en prominente plaats van wolkenkrabbers in het centrum van grote steden moest de hoogte van het provinciehuis het belang van het provinciaal bestuur benadrukken.¹⁹⁰

Afbeelding 7: Ruimtelijke situatie rondom het provinciehuis anno 2018

¹⁸⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 24, Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962-1964.

¹⁸⁸ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 808, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1963 januari.

¹⁸⁹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 831, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1968 maart-april.

¹⁹⁰ Lasswell, *The signature of power*, 86-90.

Vormgeving en functie

Het provinciehuis van Noord-Brabant gold voor Maaskant als zijn laatste grote kunstwerk, zijn Magnum Opus. Hij wist al heel vroeg dat men zijn gebouw lelijk zouden vinden en toch bouwde hij het op deze manier. Maaskant wilde een monument bouwen, een gebouw dat ook over 70 jaar nog een uitdrukking zou zijn voor de tijdsgeest waarin het tot stand was gekomen.¹⁹¹ Op basis van het programma van eisen had Maaskant het provinciehuis gemakkelijk kunnen huisvesten in een genormaliseerde kantoorflat, een keuze die verschillende andere overheidsinstellingen al hadden gemaakt.¹⁹² Maar gesteund door zijn opdrachtgevers bij de provincie, “die vroegen om een sprankelend, origineel gebouw, een gebouw dat “noch niemals da gewesen ist”, voor een sober docht representatief bestuurscentrum.¹⁹³

Afbeelding 8: Zicht op het provinciehuis vanuit het zuiden. Met zicht op uitstekende statenzaal.

Het provinciehuis kreeg naarmate het verder naar de periferie van de stad werd gedwongen steeds meer een zelfstandig en imponerend uiterlijk. De vormgeving met zijn grootte, zwaarte en autonomie zag Maaskant als een voorwaarde voor het ontstaan van een monument.¹⁹⁴ In zijn speech ter gelegenheid van de opening van het provinciehuis in 1971 maakte Maaskant een vergelijking tussen het provinciehuis en de Romaanse of Gotische kerken. “Bouwen is een daad voor de toekomst met de gegevens van het verleden”.¹⁹⁵ Het provinciehuis moest net als de Statenzaal van het oude provinciehuis in staat zijn grote maatschappelijke veranderingen te trotseren. Latere verwijten dat zijn architectuur de dominante klasse vertegenwoordigde, zal op Maaskant geen indruk hebben gemaakt. Hij geloofde sterk in het bestaan van een dominante collectieve cultuur, waarin voor maatschappelijke collectieve pluriformiteit geen plaats was.¹⁹⁶

Bouwwerken waren volgens Maaskant de duidelijkste tekens van een samenleving, of het nu kerken of piramides waren.¹⁹⁷ Democratische gelijkheid en sociale rechtvaardigheid zag Maaskant als typerend voor zijn eigen tijd.¹⁹⁸ Deze aspecten moesten dan ook leidend zijn bij het ontwerpen van het gebouw. Dit deed Maaskant door het representatieve gedeelte en het werkgedeelte gelijkwaardig te behandelen tijdens het ontwerpproces.¹⁹⁹ In het provinciehuis werden verschillende materialen verwerkt, van beton en aluminium tot glasstenen. Het gebruik van deze eenvoudige materialen was gebruikelijk in de

¹⁹¹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 831, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1968 maart-april.

¹⁹² BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 25, Correspondentie voorbereiding project Zuid 1965-1971.

¹⁹³ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 864, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1971 oktober.

¹⁹⁴ Provoost, *Hugh Maaskant*, 363.

¹⁹⁵ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 831, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1968 maart-april.

¹⁹⁶ Provoost, *Hugh Maaskant*, 364.

¹⁹⁷ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 831, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1968 maart-april.

¹⁹⁸ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr.812, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1963 september.

¹⁹⁹ Provoost, *Hugh Maaskant*, 364.

wederopbouwarchitectuur van de jaren vijftig en zestig, dergelijke materialen waren niet alleen functioneel maar ook symbolisch. Ten eerste zorgde deze moderne materialen ervoor dat het gebouw snel kon worden verwezenlijkt, dit was een belangrijk gegeven met het oog op de vele bouwprojecten die in deze periode liepen. Ten tweede moest het Beton enerzijds soberheid uitstralen en anderzijds de ongenaakbaarheid en onaantastbaarheid van de provinciale staten van Noord-Brabant. Hierin komt het paradoxale van Maaskants visie op de overheid naar voren. Maaskant geloofde aan de ene kant dat het provinciehuis open moest staan voor alle lagen in de bevolking aan de andere kant moest er altijd een zeker afstand bestaan tussen volk en het bestuur.²⁰⁰

Afbeelding 9: Zicht op het trappenhuis en de zwevende Statenzaal.

De grote centrale hal met zijn oppervlak van 2.500m² kan voor de bezoeker misschien wat overweldigend overkomen. In de jaren vijftig en zestig werden grote open ruimtes juist gezien als ideaalbeelden, symbolisch voor vrijheid en openheid.²⁰¹ Belangrijke idealen voor een ruimte die iedere bezoeker zou betreden alvorens hij zijn paspoort kwam ophalen of de staatsietrap opliep richting de Statenzaal. Dergelijke grote ruimtes hebben volgens psycholoog Roger Barker echter ook een ander effect, ze beïnvloeden het gedrag van diegene die zich erin voortbewegen.²⁰² Barker stelt dat dergelijke grote ruimtes veelal ervoor zorgen dat personen zachter en rustiger praten. Het gebruik van architectuur om dergelijk gedrag te bemoedigen had zowel een praktische als een symbolische functie. Het spreken op laag volume zou de geluidsoverlast die ambtenaren mogelijk zouden ondervinden verminderen, wanneer ze aanwezig waren in de grote hal. Maaskant hechtte echter meer belang bij de symbolische functie van dergelijk gedrag, het toonde namelijk een zeker respect ten opzichte van de provincie.²⁰³ Dat hij hierin ten dele slaagde kwam duidelijk naar voren in de krantenartikelen die verschenen na de opening van het provinciehuis. Het gehele gebouw en in het bijzonder de grote hal werd gezien als een imposante verschijning, maar vele vonden een dergelijke verschijning niet passen bij het karakter van Noord-Brabant.²⁰⁴

De Statenzaal is zowel binnen als buiten het gebouw prominent aanwezig. Wanneer men van buiten naar het gebouw kijkt valt meteen het expressieve dak op. Deze vorm was ontstaan doordat de statenleden hadden aangegeven dat de publiekstribune niet in de zaal, maar boven de zaal moest zweven. Om dit te bewerkstelligen was een hoger plafond nodig, waardoor de Statenzaal deels boven het plafond van het representatieve gedeelte kwam te liggen. De keuze om de zaal te laten zweven was echter geheel door de architect gemaakt, zijn verantwoording voor deze keuze was tweedelig. Ten eerste zorgde dit dat de zaal een

²⁰⁰ A. van Cooten, T. Cornet, etc., *Huis voor Brabant*, 2-3.

²⁰¹ H. Ibelings, *De moderne jaren vijftig en zestig de verspreiding van een eigentijdse architectuur over Nederland*. (Rotterdam, 1965). 20-25.

²⁰² R.G. Barker, *Ecological Psychology: Concepts and Methods for Studying the environment of Human Behaviour*, (Stanford, 1968), 17-18.

²⁰³ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr.831, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1968 maart-april.

²⁰⁴ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 242, Plakboek met krantenknipsels nieuwbouw provinciehuis, bouw algemeen, 1963 – 1972.

prominente plaats kreeg in de centrale hal, waarmee het belang van deze zaal nogmaals werd benadrukt. Ten tweede gaf dit de statenleden een zekere privacy, statenleden konden wel de ontvangstzaal inkijken maar wanneer de deur van de Statenzaal werd gesloten konden bezoekers niet naar binnen kijken.²⁰⁵

Maaskant koos ervoor om het provinciehuis slechts twee ingangen te geven. Een representatieve ingang gericht naar de stad en een in de parkeerkuil onder het gebouw. Deze keuze was niet alleen door functionele elementen bepaald, minder beveiliging noodzakelijk voor het gebouw, maar vooral door Maaskants visie op de tijdsgeest. “*Een ingang waar men Koning, Keizer en Kardinaal kan ontvangen*”²⁰⁶ Iedere bezoeker, buiten de statenleden en ambtenaren, die het gebouw wilde bezoeken moest via deze hoofdingang het gebouw betreden. Dat de ingang was gericht naar de stad had dezelfde reden als het feit dat het plantsoen rondom het provinciehuis toegankelijk was voor de burgers van Den Bosch, het gebouw moest uitnodigend zijn.²⁰⁷ De Provinciale Staten hadden naarmate het ontwerpproces vorderde zich steeds meer opengesteld voor het idee dat het provinciehuis meer dan alleen een functioneel en sober gebouw moest zijn. Het provinciehuis moest ook symbool komen te staan voor de provincie Noord-Brabant, dit deed men met name via de inrichting van het plantsoen en de representatieve ruimten in de laagbouw.

²⁰⁵ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr.812, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1963 september.

²⁰⁶ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr.812, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1963 september.

²⁰⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 160, Verslagen van besprekingen met bijlagen, bouwcommissie ad hoc, 1963-1972.

Inrichting

Wie de verantwoordelijkheid zou dragen voor de inrichting was in 1965 nog een belangrijk punt van discussie. De leden van de bouwcommissie hadden zo hun twijfels toen Maaskant zijn visie voor het interieur van het provinciehuis uitsprak.²⁰⁸ “een goede bouwarchitect *behoeft nog geen inrichtingsarchitect te zijn*”.²⁰⁹ Mogelijk hielp de goede relatie met Commissaris Kortmann want Maaskant kreeg uiteindelijk enkele jaren later een grote vrijheid wat betreft de inrichting van de representatieve ruimtes.²¹⁰ Hij werd bij het ontwerpen van de plannen ondersteund door het college van gedeputeerde staten.²¹¹ Er waren echter twee elementen in de inrichting die een uitzondering vormden op deze regel: De Statenzaal en het aankoopbeleid voor de kunst. Deze beide elementen werden dermate belangrijk geacht dat er naast de regelmatige inspraakmomenten ook speciale bijeenkomsten werden ingepland waarop de statenleden hun mening konden uiten.²¹²

De Statenzaal

Voor de inrichting van de Statenzaal had Maaskant verschillende ontwerpen gemaakt. In deze verschillende ontwerpen varieerde de architect in de gebruikte materialen, de plaatsing van de tribunes en de opstelling van de zetels van de statenleden. Uit al deze ontwerpen werd door de statenleden gekozen voor het ontwerp wat grote overeenkomsten vertoonden met de oude Statenzaal in de Waterstraat.²¹³ Vrijwel alle

Afbeelding 10: De Statenzaal van het provinciehuis anno 2016.

moderne aanpassingen die Maaskant voorstelde werden verworpen. Zo stelde de architect voor om het spreekgestoelte te verwijderen en in plaats daarvan iedere tafel zijn eigen geluidsinstallatie te geven. Maaskant was van mening dat hierdoor de ruimte hierdoor efficiënter kon worden ingericht. De wandelgangen konden hierdoor worden versmald en het spreekgestoelte verwijderd waardoor meer ruimte overbleef voor de tribunes en bureaus voor ambtenaren. Verder moest een dergelijke verandering een meer openhartige sfeer creëren waarbij de statenleden makkelijker in dialoog zouden treden. Hoetink en Tanja stellen dat nieuwe omstandigheden in en rond een vergaderzaal effect hebben op de aard van het debatteren en de debaatcultuur.²¹⁴ Het idee dat een dergelijke verandering de aard van het debat zou veranderen was dan ook exact de reden dat de leden van de bouwcommissie deze verandering afwezen. De bouwcommissie vreesden dat het debat door een dergelijke

²⁰⁸ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 2, Notulen bouwcommissie, met agenda's 1963-1967.

²⁰⁹ Ibidem.

²¹⁰ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 4, Verslagen voor- en nabesprekingen, behorende bij bouwvergaderingen en bouwbesprekingen, 1967-1971.

²¹¹ BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 855, Bijlagen bij notulen van Provinciale Staten, 1970 december.

²¹² BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 124: Aanschaf voor en inrichting van Statenzaal en andere representatieve ruimten 1968-1972.

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ A. Hoetink, E. Tanja, 'Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer', in: C.C. van Baalen (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008*, (Amsterdam, 2008) 87-88.

verandering minder gestructureerd zou verlopen. Het vervangen van de oude zetels voor fauteuils met daarop een schrijftableau werd na het testen van een proefmodel door de statenleden eveneens afgekeurd. De statenleden waren van mening dat de schrijftableaus in de nabije toekomst te klein zouden zijn voor de groeiende hoeveelheid documenten die statenleden met zich meekregen.

Er waren echter twee grote veranderingen ten opzichte van de oude Statenzaal die wel door de leden van de bouwcommissie werden geaccepteerd. Ten eerste werd in overleg met de statenleden besloten de bestuurstafel en het spreekgestoelte op gelijke hoogte met de buitenste ring van de Statenzaal te plaatsen. Door deze verandering is een nieuwe ordening ontstaan ten opzichte van de eerste ontwerpen. Volgens Theo Brinkel roept een groot hoogteverschil in een vergaderzaal hiërarchie op, terwijl weinig hoogteverschil juist democratiserend werkt.²¹⁵ De tweede grote verandering betrof de toegankelijkheid van de Statenzaal. De bouwcommissie hadden zich vroeg in het proces uitgesproken voor een ontwerp waarbij de Statenzaal werd omringd door een gang van waaruit pers en publiek de vergaderingen kon volgen.²¹⁶ Deze gang zou het potentiële rumoer dat door de bezoekers werd gemaakt kunnen voorkomen. Er waren echter twee redenen waarom deze keuze uiteindelijk niet is uitgevoerd. De eerste reden was van esthetische aarde, Maaskant was van mening dat een dergelijke gang afbreuk zou doen aan zijn ontwerp waarbij de Statenzaal al zwevend in de centrale hang hing. De tweede reden had een meer symbolische aard, in de vergaderingen van de bouwcommissie kwamen architect en statenleden tot de conclusie dat een dergelijk ontwerp de verkeerde boodschap zou sturen naar de bezoekers van het provinciehuis.²¹⁷ Maaskant wist deze wens van geborgenheid te combineren met zijn transparantie-eis via de installatie van de 'dikke deur'. Deze 4000 kilo zware bronzen draaideur diende als enige toegangsweg tot de Statenzaal, en was met een vinger te openen.²¹⁸ Tegelijkertijd was deze deur gemakkelijk af te sluiten wanneer statenleden behoefte hadden aan privacy. Bert van der Linden stelt dat deze 'dikke deur' in een langere symbolische traditie staat van bronzen deuren die toegang verschaften tot het domein van geestelijke of wereldlijke macht.²¹⁹ Dat deze deur het meest bekende object in geheel het provinciehuis is geworden komt met name omdat het ook het meest omstreden object is geworden. Zowel de statenleden als de bevolking van de provincie was

Afbeelding 11: De bronzen deur van de Brabantse Statenzaal.

²¹⁵ T.B.F.M. Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en inrichting van parlamentsgebouwen' in: H. Rigthart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*, (Den Haag, 1990), 151-165, alhier 153.

²¹⁶ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 158: Bouwcommissie provinciehuis 1963 Verslagen van besprekingen, met bijlagen, werkgroep bouw provinciehuis, 1963.

²¹⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 158: Bouwcommissie provinciehuis 1963 Verslagen van besprekingen, met bijlagen, werkgroep bouw provinciehuis, 1963.

²¹⁸ Provoost, *Hugh Maaskant*, 362.

²¹⁹ B. van der Linden, 'Een hoog gedreven standaard', 48.

van mening dat de kosten voor een dergelijk object simpelweg te hoog was. De deur is daardoor vooral symbool komen te staan voor wat velen een te duur gebouw vonden.²²⁰

Afbeelding 132: Element uit wandkleed 'Bois le Duc' door Magdalena Abakanowicz.

Kunst

Er zijn in Nederland weinig gebouwen die zoveel kunstwerken herbergen als het provinciehuis in Den Bosch. Dit was een direct gevolg van de 1%-regeling die in het jaar 1951 van kracht was geworden, deze bepaalde dat 1% van de totale bouwsom van een overheidsgebouw besteed moest worden aan kunst.²²¹ De regie over het aankoopbeleid werd gevoerd door Architect Maaskant, Commissaris Kortmann en de Commissie van culturele zaken. Maaskant was van mening dat alle giften moesten worden gekanaliseerd in enkele grote, goede kunstwerken. De kunstwerken moesten groot zijn zodat ze zich konden meten met de maatvoering van het gebouw, en zodoende een toevoeging konden zijn aan het architectonische geheel.²²² Een goed voorbeeld van een kunstwerk dat de architectonische ruimte heeft weten te beïnvloeden is het wandkleed *Bois le Duc* door de Poolse kunstenares Magdalena Abakanowicz.²²³ Dit 20 x 8 meter grote kunstwerk creëert een plek voor duisternis en afzondering naast alle moderne lichte open ruimten in het provinciehuis.²²⁴ Hiermee lijkt Maaskant gehoor te hebben gegeven aan de stelling van Historicus Lewis Mumford die stelt dat een gebouw moet voorzien in alle menselijke behoeften, waarvan de zoektocht naar afzondering er een was.²²⁵

Commissaris Kortmann en de statenleden van de commissie waren echter van mening dat de kunst in het provinciehuis in Noord-Brabant de Brabantse gemeenschap een nieuw gevoel van eigenwaarde te geven.²²⁶ Om deze taak te vervullen moest het provinciehuis vooral dienen als podium waar Brabantse kunstenaars hun werken tentoon konden stellen.²²⁷ Er zijn verschillende kunstwerken

Afbeelding 123: Het provinciewapen door Niels Steenbergen

²²⁰ Tilburg dokt niet voor 'dikke deur', *Trouw*, (19 april 1968); Weer gesprek over Brabantse 'dikke deur', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*, (12 juni 1968); Dikke deur afgeleverd, *De Volkskrant*, (11 mei 1971).

²²¹ Provoost, *Hugh Maaskant*, 362.

²²² Ibidem.

²²³ J. klaverdijk, *Van Appel tot Zofia*, 20.

²²⁴ M. Provoost, *Hugh Maaskant*, 62.

²²⁵ L. Mumford, 'Monumentaliteit, symboliek en stijl. De functie van de expressie', *Forum*, (8:1) (1949), 277-287 alhier 285.

²²⁶ B. van der Linden, 'Een hoog gedreven standaard', 45.

²²⁷ BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 161 Verslagen van overleg van bouwcommissie ad hoc met commissie Culturele Zaken en Onderwijs uit Provinciale Staten, 1969 – 1972.

die ter bevordering van het Brabantse gevoel van eigenheid dienden. Een van de meest sprekende werken is het *Provinciewapen* door de Brabantse kunstenaar Niels Steenbergen. Het werk staat prominent op het voorplein van het provinciehuis en toont de bezoekers het officiële wapen van de provincie Noord-Brabant.²²⁸ Dit in 1920 vastgestelde wapen is gelijk aan dat van het voormalige hertogdom Brabant, hierdoor verwijst het naar de periode van de geschiedenis waarin Brabant onafhankelijk was. De precieze redenering achter de keuze van dit werk is niet te halen, de notulen van deze vergaderingen ontbreken. Een mogelijke verklaring kan worden gevonden in het werk van Charles Goodsell. Goodsell stelt dat door te verwijzen naar een “legendarisch verleden”, kunst een belangrijke rol kan spelen in het vormen van een gemeenschap.²²⁹ Mogelijk koos men dan ook dit werk om het provinciehuis een symbool te maken van de Brabantse gemeenschap.

Na verschillende overleggen kwamen Commissie en architect uiteindelijk tot het volgende compromis: 36% van het budget werd beschikbaar gesteld voor Brabantse Kunst, 24% voor Nederlandse Kunst uit andere provinciën en de overige 40% zou naar buitenlandse kunstenaars gaan.²³⁰ Politicoloog Thomas Markus zou deze budgettaire verdeling op de volgende wijze verklaren: kunst kan de kerngedachte van een organisatie verrijken en tegelijkertijd het aanzien van deze verruimen.²³¹ Het is dan ook begrijpelijk dat zoveel kunstwerken in en rondom het gebouw een directe connectie hebben met de provincie Noord-Brabant. Toen het gebouw op 12 november 1972 werd geopend was ongeveer 1 miljoen gulden gespendeerd ter verfraaiing van het provinciehuis.²³²

²²⁸ J. klaverdijk, *Van Appel tot Zofia*, 46.

²²⁹ C. Goodsell, ‘The Architecture of Parliaments, 289-290.

²³⁰ Ibidem.

²³¹ T. Markus, *Buildings and Power: Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*, (Londen, 1993), 171.

²³² BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 127: Correspondentie over gevoerde beleid met betrekking tot kunstaankopen voor nieuwbouw, 1967-1972.

Conclusie

Het doel van deze scriptie was het beantwoorden van de volgende vraag: Op welke wijze representeren de locatie, architectuur en inrichting van het provinciehuis van Noord-Brabant de ideeën van de architect, provinciale statenleden en commissaris van de koningin over de plaats van de provinciale staten in de provincies (1952-1971). Alvorens de prijsvraag voor het kantoor van de provinciale diensten was uitgeschreven, waren al beslissingen genomen die het ontwerp- en bouwproces in goede banen moest leiden. Gedeputeerde en provinciale statenleden hadden besloten een bouwcommissie op te zetten, deze had als eerste taak om de architect te begeleiden en te sturen tijdens het ontwerpen van het gebouw om snel tot een resultaat te komen. Het takenpakket bestond verder onder andere uit het informeren van de andere statenleden over de gemaakte vorderingen en de communicatie met partners buiten het provinciaal bestuur. De belangrijkste van deze externe partners was de gemeente Den Bosch die uiteindelijk akkoord moest gaan met de ontwerpen alvorens men tot de bouw kon overgaan. Een van de meest cruciale taken werd echter grotendeels uitbesteed aan een groep Brabantse deskundigen, de keuze voor de architect.

In 1952 schreven de provinciale staten een prijsvraag uit voor een nieuw onderkomen voor de provinciale diensten. Tegen alle verwachtingen in koos de jury voor het ontwerp van architectenbureau van Teijen en Maaskant. Maaskant, die de leiding voerde binnen dit project, was Brabander noch Rooms Katholiek en ook zijn bouwstijl paste niet binnen de architectonische context van de binnenstad van Den Bosch. Het ontwerp van Maaskant creëerde echter een nieuwe omgeving waarbij het provinciaal bestuur eindelijk een gebouw kreeg dat waardig was voor een belangrijke maatschappelijke organisatie als de provinciale staten. Het had ook verschillende functionele voordelen, ten eerste lostte dit nieuwe ontwerp enkele infrastructurele moeilijkheden op waardoor voertuigen het pand makkelijker konden bereiken. Ten tweede zorgde het plein wat Maaskant in zijn ontwerp had opgenomen ervoor dat de kantoren van de belasting, gemeente en provincie met elkaar waren verbonden. De juryleden waren van mening dat dit de samenwerking tussen de verschillende instanties zou voltooien. Ten slotte was de jury van mening dat de introductie van een modern gebouw in de binnenstad van Den Bosch een precedent zou scheppen waardoor meer moderne gebouwen konden worden gerealiseerd in het historische hart van de stad. Toen de provincie eindelijk bijna al het onroerend goed had gekocht waren de ambities van de statenleden dermate veranderd dat een heel nieuw provinciehuis moest worden ontworpen.

Het plan van eisen voor dit nieuwe provinciehuis was gecentreerd rondom een viertal eisen: functionaliteit, flexibiliteit, snelheid en waardigheid. Men was tot deze eisen gekomen omdat de oude kantoren simpelweg niet meer voldeden op het gebied van capaciteit en functionaliteit. De kantoren waren bedompt, niet economisch ingericht en het kwam meer dan eens voor dat ambtenaren niet genoeg werkruimte hadden om hun functies te vervullen. In tegenstelling tot het provinciehuis van Gelderland moest dit nieuwe provinciehuis vooral dienen als werkruimte voor het provinciaal bestuur, voor kunst en culturele manifestaties moest men maar een andere ruimte zoeken. Dit laatste had ook als reden dat de waardigheidseis slechts beperkt aan bod kwam tijdens de besprekingen tussen architect en statenleden. Naarmate het ontwerpproces langer duurde ziet men dat het programma van eisen sterk in karakter veranderde. De waardigheidseis trad verder naar de voorgrond in het programma van eisen en een nieuwe eis kwam naar voren, het provinciehuis moest een symbool worden voor de provincie en zijn inwoners. Deze waardigheidseis werd ten eerste vervuld door architect Maaskant door een monumentaal gebouw te ontwerpen dat was opgetrokken uit sobere materialen. Grote open ruimtes, een 100 meter hoge toren en andere ruimtes waarin met uitvergrootte proporties gewerkt werd moesten het belang van de provinciale staten als organisatie benadrukken. Tegelijkertijd moest het de bezoekers

imponeren, wat het gedrag van deze in positieve zin moest beïnvloeden.

Ten tweede deed de architect dit door het gebouw te vullen met kunstobjecten van hoge kwaliteit. In samenwerking met Commissaris van de Koningin en de Commissie culturele zaken wist Maaskant kunstenaars uit binnen en buitenland te betrekken bij de inrichting van het gebouw. Kunst had echter ook een belangrijke andere functie, het moest ervoor zorgen dat het provinciehuis symbool zou komen te staan voor de Brabanders en de provincie waarin zij leefden.

Wanneer men de gehele bouwgeschiedenis aan de hand van de in de inleiding benoemde deelvragen in beschouwing neemt valt een ding op. Naarmate het provinciehuis verder verdween uit de binnenstad van Den Bosch zag men dat de provincie en architect zich in hun visie steeds meer naar buiten richtten. De vormgeving en indeling voor de ontwerpen van de gebouwen aan de Waterstraat waren vrijwel volledig bepaald door functionele eisen. Het gebouw moest economisch worden ingericht en vrijwel volledig bestaan uit kantoorruimte. Ten tijde van de plannen voor de Zuidwal ziet men al dat het provinciehuis ook moest dienen om het belang van de organisatie duidelijk te maken aan de bewoners van de stad Den Bosch. Toch bleef het vooral belangrijk dat het gebouw genoeg ruimte bood voor een groeiend aantal ambtenaren. Ten tijde van het plan Zuid ziet men dat de nadruk steeds meer is komen te liggen op de representatieve functies van het gebouw. Het provinciehuis moest niet alleen meer functioneel zijn, het moest ook dienen als een belangrijk element dat eenheid binnen de provincie moest bevorderen. Dit deed men door zoveel mogelijk Brabantse bedrijven in te huren tijdens de bouw, voor inrichting en kunstzinnige versiering. De Provinciale Staten begonnen in karakter steeds meer te veranderen, van afstandelijke bestuurders naar betrokken verbindende actoren.

Literatuur- en bronnenlijst

Geraadpleegde Literatuur

1. Aerts, R., (red.) *In dit huis. Twee eeuwen Tweede kamer*, (Amsterdam, 2015).
2. Afdeling Public Relations van de Kamer, *Federaal Parlement: Kamer van volksvertegenwoordigers en Senaat*, (Brussel, 2017).
3. Ahmed, A. (red), Wittgenstein's philosophical investigations: a critical guide, (Cambridge 2010)
4. Alsche, C.B., Bos, J., Bodden Hosang, J.E. (red.), *Gelderland: officiële propaganda-uitgave met medewerking van het Provinciaal Bestuur van Gelderland, V.V.V.'s en tal van andere autoriteiten en instanties*, (Arnhem, 1954).
5. Baalen, C.C. van (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008*, (Amsterdam, 2008).
6. Barber, S., Peniston Bird, C. (red.) *History beyond the Text*, (Londen, 2009).
7. Barker, R.G. *Ecological Psychology: Concepts and Methods for Studying the environment of Human Behaviour*, (Stanford, 1968).
8. Bell, M., *Novus Ordo Seclorum: The Country Courthouse as Object and Symbol*, Niet gepubliceerd paper Universiteit van Maryland, 1994.
9. Brouwers, R., 'Hoe Den Bosch aan z'n provinciehuis kwam', *Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten*, 37:12, (1967),
10. Cooten, A. van, Cornet, T., Docter, L., Hopstaken, A., Neefjes, M., Roijackers, H., Swart, B. de, van der Ven, M., *Huis voor Brabant*, (Den Bosch, 2011).
11. Duerloo, L. 'De beeldtaal van de Staten van Brabant', *InBrabant*, (4:3) (2013), 42-49.
12. Foucault, M. 'Of other spaces', *Diacritics* 16:1, (1986), 22-27.
13. Geertz, C.J., *The interpretation of cultures*, (New York, 1973).
14. Giebels, L., 'Gewestvorming in Nederland', *Ons erfdeel* 19:5 (1976).
15. Goodman, N., 'How Buildings Mean', *Critical Inquiry* 11:4 (1985), 642-653.
16. Goodsell, C.T., 'The architecture of Parliaments. Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18:3 (1988) 287-302.
17. Goodsell C.T., *The American Statehouse: Interpreting Democracy's Temples*, (Kansas, 2000).
18. Hansard, *The Palace of Westminster: Official Guide*, (Londen 2012).
19. Hitchcock, H.R., Seale, W., *The Temples of Democracy: The State Capitols of the U.S.A.*, (Londen, 1976).
20. Ibelings H., *De moderne jaren vijftig en zestig de verspreiding van een eigentijdse architectuur over Nederland*. (Rotterdam, 1965).
21. Jackson, J.B., *Discovering the Vernacular Landscape*, (Yale 1986).
22. Kidd, A, Nicholls D. (red), *Gender, Civic Culture and Consumerism: Middle Class Identity in Britain 1800-1940*, (Manchester, 1999).
23. Klaverdijk, J., *Van Appel tot Zofia*, (Den Bosch, 2010);
24. Kolbe, L., 'Symbols of Civic Pride, National History or European Tradition?: The City Hall in Scandinavian Capital Cities'. *Urban History*, (35:3), (2002), 382-413.
25. Korte, M. de, *Provinciehuizen; categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, (Zeist, 2004)
26. Laswell, H., *The Signature of Power*, (New York, 1979)
27. Lefebvre, H., *The production of space*, (Oxford, 1991).
28. Linden, B., 'Een hoog gedreven standerd, veertig jaar provinciehuis', *InBrabant*, (2:1) (2011), 41-57.
29. Markus, T., *Buildings and Power: Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*, (Londen, 1993).
30. Manow, P., *In the King's Shadow. Political Anatomy of Democratic Representation*, (Cambridge, 2010).

31. Milne, D., 'Architecture, politics and the public realm', *Canadian Journal of Political and Social Theory* 5:1/2 (1981), 131-146.
32. Mumford, L., 'Monumentaliteit, symboliek en stijl. De functie van de expressie, *Forum*, (8:1) (1949).
33. Provoost, M., *Hugh Maaskant architect van de vooruitgang*, (Rotterdam, 2003).
34. Righart, H. (red.) *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*, (Den Haag, 1990).
35. Rorty, R., *The Linguistic Turn: recent essays in philosophical method*, (Chicago, 1967).
36. Schneider, H.P., Zeh, W. (red.), *Parlamentsrecht und parlamentspraxis in der Bundesrepublik Deutschland*, (Berlijn, 1989),
37. Sheumaker, H., Teresa S., (red.) *Material culture in America: understanding Everyday Life*, (Santa Barbara, 2008), 99-100.
38. Stobart J., Building an Urban Identity. Cultural Space and Civic Boosterism in a 'New' Industrial Town: Burslem, 1761-1911. *Social History*, 29:4, (2004), 486-487.
39. Smit, D., *Het belang van het Binnenhof: twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering*. (Leiden, 2015).
40. Soja, E., *Postmodern Geographies: The reassertion of space in critical society theory*, (Londen, 1989)
41. Stichting Bezoekerscentrum Binnenhof, *Binnenhof: Heart of Dutch Democracy*, (Den Haag, 2008).
42. Vale, L.J., *Architecture, power and national identity*, (New Haven, 1992).
43. Verhagen, P., *Parels van het Bossche Broek*, (Boxtel, 2017).
44. White H., *Metahistory. the historical imagination in nineteenth-century Europe* (Londen, 1973).
45. Wouters, T., 'De voorspoedige geboorte van 'de Boschboom'', *Bossche Bladen*, 16:3 (2008).
46. Zwol, R. van (red), *Het openbaar bestuur in historisch perspectief*, (Den Haag, 2016).

Primaire Bronnen

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) – Bouwcommissie 1952-1972.

1. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 1 Bouwcommissie Provinciehuis 1958-1961.
2. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 2, Notulen bouwcommissie, met agenda's 1963-1967.
3. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 2, Notulen bouwcommissie, met agenda's 1963-1967.
4. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 4, Verslagen voor- en nabesprekingen, behorende bij bouwvergaderingen en bouwbesprekingen, 1967-1971.
5. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 7, Besluit van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant tot instelling bouwcommissie 1958.
6. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 9, Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1952-1959.
7. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 15. Correspondentie over bouw nieuwe huisvesting voor provinciale diensten aan Waterstraat in 's-Hertogenbosch 1960-1962.

8. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 22 Correspondentie over (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.
9. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 24, Correspondentie voorbereiding project Zuid, 1962-1964.
10. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 25, Correspondentie voorbereiding project Zuid 1965-1971.
11. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 29 Programma van eisen voorbereidingen Zuid, 1963-1970.
12. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 31, Grondruil met gemeente 's-Hertogenbosch voorbereiding project Zuid 1962-1971.
13. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 124: Aanschaf voor en inrichting van statenzaal en andere representatieve ruimten 1968-1972.
14. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 127, Correspondentie over gevoerde beleid met betrekking tot kunstaankopen voor nieuwbouw, 1967-1972.
15. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 158, Verslagen van besprekingen werkgroep bouw provinciehuis, 1963.
16. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 160, Verslagen van besprekingen, met bijlagen, bouwcommissie ad hoc, 1963-1972.
17. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114) inv.nr. 161 Verslagen van overleg van bouwcommissie ad hoc met commissie Culturele Zaken en Onderwijs uit Provinciale Staten, 1969 – 1972.
18. BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 242, Plakboek met krantenknipsels nieuwbouw provinciehuis, bouw algemeen, 1963 – 1972.

BHIC – Provinciaal bestuur 1920-1949

1. BHIC, Provinciaal Bestuur Noord-Brabant 1920-1949 (1148), inv.nr. 88, Notulen Provinciale staten, 1e gewone zitting 1949.

BHIC – Provinciaal Bestuur 1950-1986.

1. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 799, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 22 april 1960.
2. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 806, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1962 oktober-december 4.
3. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 808, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1963 januari.
4. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 812, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex 1963 september.
5. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 813, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex, 1963 november.
6. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 821, Notulen van provinciale Staten met bijlagen en trefwoordenindex, 1966 januari-mei.
7. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 831, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1968 maart-april.
8. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 855, Bijlagen bij notulen van Provinciale Staten, 1970 december.
9. BHIC, Provinciaal Bestuur 1950-1980 (1392), inv.nr. 864, Notulen van Provinciale Staten, met bijlagen en trefwoordenindex, 1971 oktober.

Secundaire Bronnen

Krantenartikelen: auteur genoemd bij naam.

1. H. Bergé, Wordt de Sint-Jan gedegradeerd tot een onopvallend gebouwtje, gelegen in de schaduw van het huis der provinciale ambtenaren? *Brabants Dagblad (stadseditie)*, (23-08-1962).

Krantenartikelen: auteur onbekend.

1. 'Protest tegen Bossche Plannen', *De Tijd*, (19-01-1956)
2. Tilburg dokt niet voor 'dikke deur', *Trouw*, (19 april 1968)
3. Weer gesprek over Brabantse 'dikke deur', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*, (12 juni 1968)
4. Dikke deur afgeleverd, *De Volkskrant*, (11 mei 1971).

Websites

1. The United Kingdom Parliament, 'Living Heritage. Architecture of the Palace' <<https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/>> [geraadpleegd 15-02-2018]
2. Brabants Historisch Informatie Centrum, 'historische overzicht' <<http://www.bhic.nl/integrated?mivast=235&miadt=235&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micols=1&mires=0&micode=1114#inv3t1>>, [geraadpleegd 10-03-2018]
3. Provincie Noord Brabant, 'Achtergrond van het gebouw', <<https://www.brabant.nl/organisatie/provinciehuis/gebouw-achtergronden>> [geraadpleegd 10-03-2018]

Beeldmateriaal

- I. De waterstraat circa 1951. Rechts de ingang van de Provinciale Griffie., W. Heuveling, Den Bosch, 1951, Foto, in: Beeldbank Erfgoed 's-Hertogenbosch.
- II. Ontwerpschets, rechts het gebouw voor de Provinciale Planologische Dienst en links dat voor de Provinciaal Planologische Dienst. H. Maaskant, Rotterdam, 1952, tekening, in: Michelle Provoost, *Hugh Maaskant architect van de vooruitgang*, (Rotterdam, 2003)
- III. Statenzaal in oude griffiegebouw, Maker onbekend, datum onbekend, foto, in: Aart van Cooten, *Huis voor Brabant: 40 jaar provinciehuis*, (Den Bosch, 2011)
- IV. Foto maquette ontwerp provinciehuis aan de Zuidwal in Den Bosch. In het midden de Sint-Janskathedraal en links de geplande hoogbouw van het provinciehuis. Cas Keuzenkamp, Den Bosch, 1982, Foto, in: Ad van Drunen, 'Het provinciehuis', *Bossche Bouwstenen* 5, 37:(1982), enige ongenummerde uitgave, p.91.
- V. De drie opties voor het Provinciehuis aan de Zuidwal. Hugh Maaskant, Rotterdam, 1962, Tekening, in: BHIC, Bouwcommissie Provinciehuis in 's-Hertogenbosch 1952-1972, (1114), inv.nr. 23 Tekeningen van (niet-doorgegane) plannen tot nieuwbouw aan Zuidwal in 's-Hertogenbosch, 1962-1963.
- VI. Dwarsdoorsnede van het provinciehuis, Hugh Maaskant, datum onbekend, tekening, in:
- VII. Ruimtelijke situatie rondom het provinciehuis anno 2018. OpenstreetMap, plaats onbekend, 2018, Kaart, in:
<https://www.openstreetmap.org/#map=16/51.6753/5.3282>.
- VIII. Zicht op Provinciehuis vanuit het zuiden, Wikimapia, Den Bosch, 2018, Foto, in:
<http://wikimapia.org/#lang=en&lat=52.366700&lon=4.900000&z=12&m=b&show=/user/2056975/>.
- IX. Zicht op het trappenhuis en de zwevende statenzaal, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Den Bosch, 2006, Foto, in:
[https://nl.wikipedia.org/wiki/Provinciehuis_\(Noord-Brabant\)#/media/File:Interieur, zicht op het trappenhuis en de raadzaal - %27s-Hertogenbosch - 20413412 - RCE.jpg](https://nl.wikipedia.org/wiki/Provinciehuis_(Noord-Brabant)#/media/File:Interieur,_zicht_op_het_trappenhuis_en_de_raadzaal_-_%27s-Hertogenbosch_-_20413412_-_RCE.jpg)
- X. De statenzaal van in het provinciehuis van Noord-Brabant, Wim Hollemans, Den Bosch, 2016, Foto, in: Bert van der Linden, 'Een hoog gedreven standerd, veertig jaar provinciehuis', *InBrabant*, (2:1) (2011), 41-57 alhier 44.
<https://www.brabant.nl/mediatheek/foto/7a8c9fbb72234c64ab3d01962c623d25>.
- XI. De bronzen deur van de Brabantse Statenzaal, Jurgen Pigmans, Den Bosch, 2011, Foto, in: Bert van der Linden, 'Een hoog gedreven standerd, veertig jaar provinciehuis', *InBrabant*, (2:1) (2011), 41-57 alhier 49.
- XII. Element van wandkleed 'Bois le Duc' door Magdalena Abakanowicz, Steef Croonen, Den Bosch, 2007, Foto, in: Joost Klaverdijk, *Van Appel tot Zofia*, (Den Bosch, 2010), 20.
- XIII. Provinciewapen door Niels Stenbergen, Steef Croonen, Den Bosch, 2007, Foto, in: Joost Klaverdijk, *Van Appel tot Zofia*, (Den Bosch, 2010), 46.